

68-ე სამეცნიერო სესია

მასალები

2009 წლის 22-24 დეკემბერი

ექვნი

აკად. თამაზ გამყრელიძეს

დაბადების 80 წლისთავზე

თბილისი
2009

ავთანდილ არაბული

-ნ-სუფიქსიან ფორმათა ერთი რიგისათვის ისტორიულ ქართულში

1. სულხან-საბა ორბელიანს თავის „სიტყვის კონაში“, როგორც ჩანს, მის ხელთ არსებული ყველა შემთხვევა აღუნუსხავს -ნ-სუფიქსიანი ექსპრესიული (ხმაბაძვითი) შინაარსის ერთი ტიპის ფორმებისა:

ტყაბნი ბრტყლად დაცემის (დაცემულის C) ჯმა.

წკაბნი წვეთის ჯმა.

წკარბნი ილეკროს ჯმა (რკინის ჯმა C).

ჭაქნი ჭიქის გატეხის ჯმა (შდრ. ნ. ჩუბ.: **ჭაქანი, ჭახანი...**).

2. თვალშისაცემია, რომ განმარტებებში ყველგან „ჟ მ ა“ დომინირებს და ისიც აშკარაა, რომ ეს ფორმები შინაარსით იგივეა, რაც, ერთი მხრივ, ახალ ქართულში უფრო გავრცელებული **ტყაბან-ი, წკაბან-ი...**, ხოლო მეორე მხრივ — რედუბლიცირებული ფორმები: **ტყაბატყუბ-ი, წკაბაწკუბ-ი** და სხვ.

შდრ. საბა: **ჭაჭნი** დიდი(ს) ტყეცების ჯმა. — **ჭაჭა-ჭუჭი** მრავალჯერ დიდი(ს) ტყეცების ჯმა.

ამავე დროს, აშკარაა, რომ ამგვარ მარტივ ფუძეთა (ძირთა) უმეტესობა ხმოვნითი ალტერნაციის შედეგია:

ტყებ-ს > **ტყაბ-ნ-ი**,

წკებ-ს > **წკაბ-ნ-ი...**

3. ამ ფორმათა შეპირისპირება გვიჩვენებს, რომ -ნ სუფიქსური ელემენტი; შემდგომი საილუსტრაციო მასალა ადასტურებს, რომ აშკარაა მისი კავშირი მრავლობითობის -ნ (-თ) სუფიქსთან.

„**ტყაბ-ნ-ი**“ ტიპის ფორმები ვლინდება როგორც ადრინდელ ლიტერატურულ წყაროებში, ისე, განსაკუთრებით, დიალექტებში. მათში დადასტურებული მასალა წარმოაჩენს, ჯერ ერთი, ამგვარ ფორმათა მრავლობითში შემათანხმებელ უნარს შესაბამის ზმნასთან:

„ვეფხისტყაოსანი“:

„ფატმან შექმნა თავსა ცემა, ლაწვნი ესხნეს ნახოკარნი,
ცრემლთა მისთა შეეყარნეს, წყაროსებრ ისმნეს წკარნი“.

(შდრ. „ვეფხისტყაოსნისავე“:

„კვლა წყალსა ასხამს, უშველის, ხმა ისმის მუნ წკანწკარისა“).
„შაპნამე“:

„ფერდზედა ედვის ბალიში, ტირს, ცრემლსა წკარნი გაუტდეს“.
ხევსურული:

„კიდევ შაჯდება ლურჯასა, სხაპნ იქნან მათრავისანი“.

მეორე მხრივ, მრავლობითის **-თ(ა)** სუფიქსის შენაცვლება ირიბ ბრუნვებში; მაგ., ფრაგმენტი ვაჟა-ფშაველას ერთი-ერთი ეთნოგრაფიული ნარკვევიდან: „...თორე, განაე აგადენ „ტყრაშთ“ — ხო იცი...“
თუ მალე აითრება „თარუა“, ხო პატიოსანი, თუ არა და გასდგებიან კიდევ „ტყრაშნი“...

4. ვფიქრობთ, **-ნ (-თ)** ამგვარ ფორმებში იმავე ფუნქციის მქონეა, რისაც რედუპლიკაცია შესაბამის ფუძეთა გაორმაგებისას (**სხა-პასხუბი...**), ანუ მას ინტენსივობის გამოხატვის ფუნქცია ეკისრება. რედუპლიკაციისას მას განმეორებადობის სემანტიკა ემატება.

5. სავარაუდოა, რომ ეს მოვლენა იზოლირებული არ უნდა იყოს ქართული ენის ისტორიაში. მას ვუკავშირებთ იმ რიგის ნართანიან ფორმებს, რომლებიც რეალურად მრავლობითს არ გულისხმობს, „სიმრავლის“ კი არა, „სიუხვის“, „სისავის“, „სიდიდის“ გამომხატველია: **წყალ-ნ-ი, სისხლ-ნ-ი, მიწა-ნ-ი...**

მაგ.: *შეაყენის წყალნი ღრუბელთა მისთა (იობ. 26, 8);*

სცა კლდესა და გამოეცნეს წყალნი (ფსალმ. 104, 41);

ცამცა მრისხავს, მზისა შუქნი ყოლა ჩემთვის ნუ შუქნია!

(*„ვეფხ.“*);

ვუჩვენე: „ხედავთ, ინდოთა ტყვედ ჰყვანან შუქნი რომელნი?“

(*იქვე*).

არ არის გამორიცხული, რომ **-ნ (-თ)**-ს ამგვარი ფუნქციით გამოვლენა არქეტიპული (რელიქტური) მოვლენა იყოს.

ნოდარ აროტიელი

სუბიექტისა და ობიექტის ურთიერთმიმართებისათვის დილოურ ენათა მიმღეობაში

დილოურ ენებში, მთის სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ანალოგიურად, გარდაუვალი ზმნა სუბიექტის კლასის მიხედვით იცვლება, გარდამავალი ზმნა კი — ობიექტის კლასის მიხედვით [ჩიქობავა 1960: 6; 1979: 169; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 238-241].

1. დილოურ ენებში გარდაუვალი ზმნის მიმღეობა ქმნის ორ-წევრიანი შესიტყვების მხოლოდ ერთ ტიპს [შდრ. აბდულაევი 1969: 35], რომელიც გამოიხატება ფორმულით: „**გარდაუვალი ზმნის მიმღეობა + სუბსტანტივი ნომინატივში**“: საკ. დიდ. რალ'ად-ოლ'ზორ **რ-იკიზოსი ლ'ი რ-ეყე** დოლ' „ზღვისკენ მიმავალი წყალი დი-ღია („არის“)“; ჰინ. ჰალ'ო ბარუს ზეყუნენ **Ø-ეთიტოს რეკუე** „ამ ცოლს ჰყოლია საყვარელი (ზედმიწ. „საყვარელი კაცი“)“... ამგვარ მიმღეობურ ფორმაში ისევე, როგორც შესაბამის ზმნაში, რეალური სუბიექტის კლასი (და რიცხვი) გრამატიკულად აისახება: საკ. დიდ. ტო ციწვადორ **ბ-იკიზოსი ყეკუ-ბი დოლ'** „აქ არიან ტყეში მიმავალი კაცები“.

მეტად ნიშანდობლივია დილოურ ენათათვის ის, რომ უკლას-ნიშნო გარდაუვალი ზმნის მიმღეობის ატრიბუტულ შესიტყვებაში რეალური სუბიექტი (**RS**) გრამატიკულად არ გამოიხატება, რადგან ამ ტიპის მიმღეობებს კლასის სათანადო ნიშანი ზმნიდან არ გადმოჰყვება. სუბიექტის კლასის აღსანიშნავად არც სუფიქსური კლასის ექსპონენტები დასტურდება.

ისმის კითხვა: რა გამოიყენება კლასიფიკატორთა უქონლობის საკომპენსაციო საშუალებად, რომლებიც მიუთითებდნენ რეალურ სუბიექტზე ან რეალურ ობიექტზე?

ჩვენი აზრით, კლასურ კუთვნილებაზე მიუთითებს გრამატიკული ფორმა და ლექსიკური მნიშვნელობა, რომელიც ნომინატიური ბრუნვის ფორმითაა გამოხატული, მაგ., აღურან დოლ' **მექუახოსი ყე-კუ** „წისქვილში მშვიერი კაცია“.

წარმოდგენილ წინადადებაში მიმღეობა **მექუახოსი** („მშვიერი“)

ორგვარი კაუზატივი: ა) პირველადი და ბ) მეორეული [მაპომედბეკოვა 1978: 235; ზვიადაური 1990: 219-220; არდოტელი 2008: 64-83].

ა) პირველადი კაუზატივისაგან ნაწარმოები მიმღობები, სინტაქსური თვალსაზრისით, ძირითადად გარდამავალი ზმნების მიმღობაა ბადალია. ასეთი მიმღობები შესიტყვებაში ისეთსავე როლს ასრულებენ, როგორსაც ჩვეულებრივად გარდამავალი ზმნის მიმღობები. დიდლოური ენების ანალოგიური რიგის მიმღობებში რეალური სუბიექტი დგას ერგატივში, ხოლო რეალური ობიექტი ნომინატივში, მაგალითად: საკ. დიდ. **მი (RS) (Ø)ენწარუ უჟი (RO)** დეჟ უჟი ზოჟნო „შენ მიერ მოკლული ბიჭი ჩემი შვილი იყო“; ბეჟ. **დო (RS) Øუდოლოლო სუკოს (RO), ის Øონჟორო ჟენშა** „ჩემი მოკლული კაცის ძმა მოვიდა დღეს“; ხვარშ. **მე (RS) აჰჰუ უჟე (RO)** დიჟო Øეჩი (სანტლ.) „შენ მიერ მოკლული ვაჟი ჩემი (შვილი) იყო“.

ბ) მეორეული კაუზატივისაგან (კაუზატივის ფორმანტთა რედუბლიკაციით) ნაწარმოები მიმღობები ქმნიან ოთხწევრა შესიტყვების ერთ სტრუქტურულ ტიპს: **სუბსტანტივი (ერგატიულ ბრუნვაში) + სუბსტანტივი (ლოკატიურ ბრუნვაში) + კაუზატიური მიმღობა + სუბსტანტივი (ნომინატიურ ბრუნვაში)**.

მიმღობაში, როგორც წარმოდგენილი ტიპის შესიტყვების ერთ-ერთ კომპონენტში, ნათლად აისახება სუბიექტ-ობიექტების დამოკიდებულება. მიმღობის აუსლაუტურ პოზიციაში აირეკლება უახლოესი („პირდაპირი“) ობიექტის კლასი და რიცხვი, ხოლო რეალური სუბიექტი და ირიბი ობიექტი გრამატიკულად გამოსატული არ არიან, მაგალითად: დიდ. **ნესნ (RS) ეჩრუ ჟეკუჰ (RO ირიბი) რ-ისერჟი ლ'ი (RO უახლოესი)** დი ჰალ'ინჟუს „მის მიერ (ზედმიწ. „მან“) მოხუცი კაცისათვის ნაყიდვინებელი („აღებინებული“) წყალი მე არ დავლიე“; ბეჟ. **დიჟელა ისტი (RS) ბისწიღ (RO ირიბი) ბ-ოხილლიჟო ბისა (RO უახლოესი)** ბერცინაბ გეჟ „ჩემი ძმის მიერ (ზედმიწ. „ჩემმა ძმამ“) მეთევზისთვის დაჭვრინებული თევზი ლამაზი არის“.

შ უ ქ ი ა ა ფ რ ი დ ო ნ ი ძ ე

ეტიკეტის გამომხატველი ლექსიკა „ვეფხისტყაოსანში“

1. „ვეფხისტყაოსნის“ მდიდარი ლექსიკა მრავალი მხრივ არის საგულისხმო და ამიტომ სპეციალურად შესასწავლიც. ამ თვალსაზრისით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტია პერსონაჟთა მეტყველებისა და ქცევის ეტიკეტის გამომხატველი ლექსიკა.

2. პოემაში ასახული ის სოციალური (ე. წ. პატრონჟმური) ურთიერთობა, რომელიც აკავშირებს იერარქიის გრძელ კიბეზე მყოფ პერსონაჟებს — ერთი მხრივ, მაღალი წრის წევრებს (მეფეებს, უფლისწულებს...) და, მეორე მხრივ, მათს „ყმებს“, ქვეშევრდომებს, სათანადო ლექსიკით არის გამოხატული.

3. უწინარეს ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს მუდამ მკაცრად დაცული პრინციპი მეტყველების გამომხატველი ლექსემების დიფერენცირებული ხმარებისა. იერარქის მეტყველება ქვეშევრდომის მიმართ მუდამ ბრძანებით აღინიშნება, ხოლო ქვეშევრდომისა იერარქის მიმართ — ა) დიალოგშიც და ბ) ავტორისეულ რემარკაში — **კადრებით** და **მოხსენებით**. მაგალითად, მეფე როსტევეანის მიმართვას სათანადოდ დაბარებული ვეზირებისადმი —

ა) **უბრძანა**: „**გკითხავ** საქმესა, ერთგან სასაუბნაროსა“ (35, 1) — მოსდევს ვეზირთა პასუხი მეფისადმი:

ბ) ვაზირთა **ჰკადრეს**: „მეფეო, რად ბრძანე თქვენი ბერობა!“ (37, 1)... „მაგას **ნუ ბრძანებთ**, მეფეო, ჯერ ვარდი არ დაგჭნობია“ (38, 1). ვერა **ჰკადრა** საუბარი, მონა მეტად შეუზარდა, ...

მოახსენა: „**გიძრძანებხო**“, ახლოს მიდგა, დაუწყუნარდა (87, 1-3).

4. ქვეშევრდომი იერარქს მიმართავს როგორც **შენობით**, ისე **თქვენობით**. ამ მხრივ მკაფიო სადემარკაციო ხაზი არ შეინიშნება, ზმნებში კი ზემოაღნიშნული ეტიკეტური დიფერენცირება, ჩვეულებისამებრ, დაცულია.

5. ლექსიკური მრავალფეროვნებისათვის პოემაში იხმარება ზოგი სხვა ზმნაც, მაგ., შეკითხვის გამოსახატავად მეტყველება-წრის ზემოხსენებულ ზმნებს დანიშნულებისამებრ ენაცვლება **იკითხავს** ზმნა. საკმაოდ ხშირად არის გამოყენებული მოკლე **თქვა** ზმნაც. ამ შემთხვე-

ვაში გასათვალისწინებელია ვერსიფიკაციული რეგლამენტაციის ფაქტორი, რომლის ძალითაც რეალიზებულია კლიტიკების მოთხოვნილება.

მოხსენებაში ყურადღება ექცევა სხვა მომიჯნავე საკითხებსაც.

მ ა ი ა ბ ა რ ი ხ ა შ ვ ი ლ ი

ზედსართავი სახელის ხარისხის წარმოება ინგილოურ დიალექტში

1. ინგილოურ დიალექტში ზედსართავი სახელის ხარისხის სამივე ფორმა გვხვდება: დადებითი, ოდნობითი და უფროობითი.

ოდნობითი ხარისხის ფორმები ისევე, როგორც სალიტერატურო ქართულში, **მო—ო** აფიქსებით იწარმოება.

2. ინგილოური დიალექტი უფროობით ხარისხს ვერ აწარმოებს. მის ნაცვლად ამ კატეგორიის გამოსახატავად იყენებს ინდოევროპულ ენებში არსებული აღმატებითი ხარისხის მსგავს ფორმებს. ამ ხარისხის საწარმოებლად ინგილოურ დიალექტში გამოიყენება როგორც ძირეული, ასევე აზერბაიჯანული ენიდან ნასესხები სიტყვები.

მაგალითად: მაგრა — მეტად, ელასალა — მეტისმეტად, ლაფ-მაგრა — ყველაზე მეტად. ამავე ხარისხის გამოსახატავად აღნიშნულ დიალექტში გამოიყენება ინტენსიური წარმოება: წიმ-წითელ, ფრმ-ფრმშოლა და სხვ.

ა ლ ი ნ ა ბ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი

მეგრ. „ნაფრა“ თეონიმის წარმომავლობისათვის

„ნაფრა“ (ნაფურნახა) სამეგრელოში წარმართული ღვთაების სახელია. ნაფრას თაყვანისცემა და რიტუალი სრულდებოდა ივლისის თვეში. ხალხში გავრცელებული აზრით, „ნაფრას“ ლოცულობდნენ

სხვადასხვა დაავადების დროს. ერთ-ერთი შელოცვა სრულდებოდა თვალნაკრავის (გათვალულის) შემთხვევაშიც.

ვფიქრობთ, მეგრ. „ნაფრა“ თეონიმი არაბული წარმომავლობისაა. არაბული ლექსიკური ერთეული „ნაფრა“ ةَاف [ნაფრა-ათუნ] ნიშნავს თვალნაკრავის, გათვალვის საწინააღმდეგო ამულეტს, ავგაროზს. არაბული „ნაფრა“ და მეგრული საკუთარი სახელი „ნაფრა“ (ნაფურნახა) სემანტიკის თვალსაზრისით აშკარა მსგავსებას ამჟღავნებს.

ს. მაკალათიას აზრით, „ნაფრას“ მეორე შესატყვისი „ნაფურნახა“, როგორც ლოცვიდან ჩანს, ასევე ღვთაების სახელია.

ლ ა ლ ი ბ ი ნ ი ა შ ვ ი ლ ი

„ვარსკულავედი“ სიტყვის მნიშვნელობისათვის ძველ ქართულში

მეფეთა II წიგნში **ვარსკულავედი** სამოსლის მსაზღვრელად იხმარება და მის რაღაც სახეობას აღნიშნავს:

და თამარს ესხა სამოსელი ვარსკულავედი, რამეთუ ეგვიტარითა მოსილ არიედ ასულნი შარავანდედთან ქალწულებასა შინა თუსსა (13,19) **ო**. და მოილო თამარ ნაცარი და გარდაისხა თავსა თუსსა და სამოსელი იგი ვარსკულავედი დაიპო (13,20) **ო**.

სულხან-საბა ორბელიანი ამ სიტყვის განმარტებისას აღნიშნულ კონტექსტს ეყრდნობა: „**ვარსკულავედი** ესე არს სამოსელი მეფეთა ასულთა ნემსურად ნაკერი ოქრომკედითა და მისთანათა **ZA**“.

ილ. აბულაძის აზრით, **ვარსკულავედი** „ლილებიანს“ ნიშნავს. მეცნიერისათვის ამგვარი განმარტების წყარო სომხური რედაქცია უნდა იყოს, სადაც „სამოსელი ვარსკულავედის“ შესატყვისია **պարբიս կոճկն** (paregot kōčken) „სამოსელი ლილებიანი“.

ებრაულში შესაბამისი შესიტყვება **טוןט פסם** (kəṭnet pasīm) „ჭრელ სამოსელს“ აღნიშნავს. შდრ.: ბერძნ. **χιτών ποικίλος** (xiton poikilos), ლათ. tunika polimita „კვართი ჭრელი, მრავალფერი“.

ამრიგად, სიტყვა **გარსკულავედი** მეფეთა II წიგნში „ჭრელის“ მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი, თუმცა ამ დერივატის მსგავსი შინაარსით გამოყენების სხვა შემთხვევა არ დასტურდება.

შ ა ლ ვ ა გ ა ბ ე ს კ ი რ ი ა

ეთნიკურ ტერმინ „ჭანიდან“ მიღებული რამდენიმე საკუთარი სახელის შესახებ

დროთა განმავლობაში, ტერმინ „ლაზის“ მიერ შევიწროებული სატომო სახელი „ჭანი“ ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში „ჭანი“ და „ჭენი“ ფორმებითაა დამოწმებული. ამ უკანასკნელს, როგორც სომხური წყაროების „ჭენს“, ზოგი მკვლევარი გაუმართლებლად ჩინელად განმარტავს. ჩვენი აზრით, „ამირანდარეჯანიანის“ ჩინეთად გაგებული ჭენთა ქვეყანა არის ჭანეთი.

მოხსენებაში გამოთქმულმა ზოგიერთმა ვარაუდმა შეიძლება დამატებითი მაგალითებით შეავსოს ის ონომასტიკური მასალა, რომლისთვისაც ამოსავალი სახელია ტერმინი „ჭანი“.

გვარსახელ ჯანბერიძესა და ჯამბერიძეს საფუძვლად თხზული *ჭანბერი (> ჯამბერი > ჯუმბერი) უნდა ედოს. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ „ჭანი“ სავარაუდოდ მამაკაცის პირის სახელია.

ეთნონიმ „ჭანიდან“ მიღებულ მჟღერ ანლაუტიან პირის სახელ ჯანასგან ნაწარმოებია ჯანაშია და ჯანაშვილი. განსახილველი სახელი უნდა შეიცნობოდეს გვარებში: ჯანუაშვილი, ჯანიკაშვილი, ჯანუკაშვილი, ჯანუყაშვილი.

გ ი ო რ გ ი გ ო გ ო ლ ა შ ე ვ ი ლ ი

საუღლებელი ფუძის პრინციპი და მესამე სერია

ცნობილი ფაქტია: საწარმოებელი ფუძის მიხედვით მწკრივთა დაჯგუფების წესი „ნ. მარმა დანერგა სამეცნიერო გრამატიკაში და ეს მისი უდავო დამსახურება არის“ (არნ. ჩიქობავა). ისიც აღინიშნა, რომ საწარმოებელი ფუძის პრინციპის მიხედვით თუ პირველი და მეორე სერიის გამოყოფა დავას არ იწვევს, ამას ვერ ვიტყვით მესამე სერიის მიმართ. „თურმეობითის ჯგუფს არ მოეპოვება საერთო ფუძე, ამოსავლად რომ გვქონდეს წარმოებისას“ (არნ. ჩიქობავა).

ვფიქრობთ, ეს დებულება ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ვითარებას სწორად ასახავს; ახალ ქართულ სალიტერატურო ენაში მდგომარეობა სხვაგვარია, ზოგი რამ დასაზუსტებელია.

მესამე სერიაში ფორმაწარმოების თვალსაზრისით სამი შემთხვევა გაირჩევა: მოქმედებითი გვარის ზმნები, ერთპირიანი ვნებითი გვარის ზმნები და ორპირიანი ვნებითი გვარის ზმნები.

მოქმედებითი გვარის ზმნებში ძველსა და ახალ ქართულს შორის პრინციპული განსხვავებაა III სერიის ფორმათა წარმოებაში:

ძველ ქართულში I თურმეობითი ემყარება რთულ თემას, II თურმეობითი (და სხვა მწკრივები) — მარტივ თემას:

I თურმ.: აღმი-**შენ-ებ**-იეს, განმი-**გ-ებ**-იეს, განმი-**ტფ-ობ**-იეს

II თურმ.: აღმე-**შენ-ა**, განმე-**გ-ო**, განმე-**ტფ-ო**

III კავშ.: აღმე-**შენ-ოს**, განმე-**გ-ოს**, განმე-**ტფ-ოს**

ახალ ქართულში III სერიის ყველა მწკრივს საერთო საყრდენი ფუძე აქვს, ოღონდ ერთ ნაწილს — I სერიის რთული თემა, მეორე ნაწილს — II სერიის მარტივი თემა. ანუ: ერთ შემთხვევაში I თურმეობითის საყრდენი ფუძე განზოგადდა, მეორე შემთხვევაში — II თურმეობითის საყრდენი ფუძე:

I თურმ.: ამი-**შენ-ებ**-ია, გამი-**გ-ია**, გამი-**თბ-ია**

II თურმ.: ამე-**შენ-ებ**-ინა, გამე-**გ-ო**, გამე-**თბ-ო**

III კავშ.: ამე-**შენ-ებ**-ინოს, გამე-**გ-ოს**, გამე-**თბ-ოს**

-ავ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნები სწორედ მეორე რიგის ფორმათა კანონზომიერებას დაექვემდებარა: II თურმეობითის ფორმა გა-

გრცელდა | სერიაშიც:

ძველი ქართული:

I თურმ.: დამი- მალ-ავ -ს	მი- თქუ-ამ -ს
II თურმ.: დამე- მალ -ა	მე- თქუ -ა
III კავშ.: დამე- მალ -ოს	მე- თქუ -ას

ახალი ქართული:

I თურმ.: დამი- მალ -ია	მი- თქვ -ია
II თურმ.: დამე- მალ -ა	მე- თქვ -ა
III კავშ.: დამე- მალ -ოს	მე- თქვ -ას

საგულისხმო ფაქტია ის, რომ საწარმოებელი ფუძის გაერთფეროვნება ხდება თემისნიშნის ზმნებში; ხმოვანმონაცვლე ზმნებში ფორმობრივი ცვლილებები არ მომხდარა III სერიაში; თემის ნიშანთა სისტემაში მომხდარი ცვალილებები და ეს მოვლენა, როგორც ჩანს, ურთიერთკავშირშია...

III სერიის მწკრივებში საწარმოებელი ფუძის ერთფეროვნება კიდევ უფრო თვალში საცემია ვნებითი გვარის ზმნებში. ორპირიან ვნებითებში ძველსა თუ ახალ ქართულში ეს პრობლემა არც მდგარა:

ძველი ქართული

ახალი ქართული

I თურმ.: დავპ- ვიწყ-ებ -იე	დავ- ვიწყ-ებ -ივარ
II თურმ.: დავპ- ვიწყ-ებ -ოდე	დავ- ვიწყ-ებ -ოდი
III კავშ.: დავპ- ვიწყ-ებ -ოდი	დავ- ვიწყ-ებ -ოდე

ერთპირიან ვნებითებში ამ თვალსაზრისით საინტერესო ცვლილებები მოხდა:

ძველი ქართული

ახალი ქართული

I თურმ.: დამალულ ვარ	და-ვ- მალულ -ვარ
II თურმ.: დამალულ ვიყავ	და-ვ- მალულ -იყავი
III კავშ.: დამალულ ვიყო	და-ვ- მალულ -იყო

პირის ნიშნის მიმღეობის წინ, ზმნისწინის შემდეგ, გადმოტანამ ახალი ქართულის ფორმები ორგანულ წარმოებას დაუახლოვა; მიმღეობას ზმნისწინი ჩამოაშორა და ზმნური ფორმის ელემენტად აქცია, უზმნისწინო მიმღეობას მწკრივის საყრდენი ფუძის სტატუსი მისცა...

საბოლოოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ III სერიის მწკრივებში ფაქტია საუღლებელი ფუძის ერთფეროვნებისაკენ მიდრეკილება, „პარადიგმათა გასწორების“ ტენდენცია, თუმცა ეს არაა იმგვარი ერთფეროვნება, I და II სერიის მწკრივებში რომ გვაქვს.

ტ ა რ ი ე ლ გ უ რ გ ე ნ ი ძ ე

ქართული ენის ჩქამიერ ხშულ თანხმოვანთა აღწერისათვის

ნებისმიერი **H** სიმრავლის ელემენტების ერთდროულად ორი ნიშნით (**k_i** და **k_j** ნიშნებით) დახასიათების შედეგად განსახილველი სიმრავლე დაიყოფა ურთიერთარაგადამკვეთ ოთხ ქვესიმრავლედ. შესაძლებელია ამ ქვესიმრავლეებიდან ერთ-ერთი მათგანი ცარიელი სიმრავლე იყოს. მაშინ **H** სიმრავლის ყველა ელემენტი შევა არაცარიელ სამ ქვესიმრავლეში.

სწორედ ეს შემთხვევაა რეალიზებული ქართული ენის ჩქამიერ (არასონორ) ხშულ თანხმოვან ფონემათა დახასიათებისას. მკვლევართა დიდი ნაწილი ამ მიზნისთვის სამ ნიშანს იყენებს: **k₁** — მჟღერობა, **k₂** — ფშვინვიერობა, **k₃** — მკვეთრობა. ერთდროულად ამ სამი ნიშნის გამოყენებით მართლაც ხდება სამი არაცარიელი ქვესიმრავლის გამოყოფა, მაგრამ ამავდროულად გვაქვს ხუთი არარეალიზებული შემთხვევა, რომლებიც შეესაბამება ცარიელ სიმრავლეს.

თუ ამ სამი ნიშნიდან მხოლოდ ორი მათგანით შემოვიფარგლებით, გვექნება სამი ვარიანტი: 1) **k₁** და **k₂**; 2) **k₁** და **k₃**; 3) **k₂** და **k₃**. თითოეულ ამ ვარიანტში გვაქვს ერთი არარეალიზებული შემთხვევა (ანუ, ერთი ცარიელი ქვესიმრავლე), როდესაც **k_i** და **k_j** ნიშნებიდან ორივე მათგანი ერთდროულად + (დადებითი) ნიშნით არის წარმოდგენილი, რაც არის ლოგიკური ფუნქციის — კონიუნქციის უარყოფა. ამათგან 2) და 3) ვარიანტები განხილულია სხვადასხვა ავტორთა მიერ. თეორიულად დასაშვები 1) ვარიანტის შესახებ კი არავინ არ მსჯელობს.

ჩვენ უპირატესობას ვანიჭებთ განსახილველი სიმრავლის ელემენტების დახასიათებას ორი ნიშნით, ვინაიდან ამ შემთხვევაში მხოლოდ ერთი არაცარიელი ქვესიმრავლე გამოიყოფა.

თ ა მ ა რ ვ ა შ ა კ ი ძ ე, თ ი ნ ა ღ ვ ი ნ ა ძ ე,
შ უ ქ ი ა ა ფ რ ი დ ო ნ ი ძ ე

პარონიმულ წყვილთა გამოყოფის თეორიული პრინციპებისათვის

1. პარონიმთა, როგორც ბგერობრივად მსგავს და მნიშვნელობით განსხვავებულ სიტყვათა, შეკრება-შესწავლა შეპირობებულია, პირველ ყოვლისა, პრაგმატული საჭიროებით — გარეგნული მსგავსების გამო მათი სემანტიკური აღრევის თავიდან ასაცილებლად.

2. ყველაზე ხშირი და ტიპობრივია უცხოური წარმოშობის პარონიმები. მიზეზი გასაგებია: ნასესხები ლექსიკა უცნობი ეტიმოლოგიის გამო უფრო ბუნდოვანია (ზოგჯერ — სრულიად გაუგებარი) ვიდრე მშობლიური. ასეთ უცხოურ პარონიმულ წყვილთა პოპულარული ნიმუშებია: **კამპანია** და **კომპანია**, **ადრესატი** და **ადრესანტი**... გაცილებით მეტია სხვა, ნაკლებად ცნობილი მასალა.

ა) პარონიმთა ერთ-ერთი აქტიური წყაროა ხალხური ხმარება ფართოდ გავრცელებული დაავადებებისა. განსაკუთრებით ირევა ერთნაირი ბგერათკომპლექსით დაწყებული ტერმინები. მაგ., **აპენდიქსი** (ბრმა ნაწლავის დანამატი; ჭიანაწლავი), როგორც წესი, იხმარება **აპენდიციტის** (აპენდიქსის ანთების) აღსანიშნავად. ასევე ერევათ **ართრიტი** (სახსრების ანთებითი დაავადება) **ართროზში** (ნივთიერებათა ცვლის დარღვევით გამოწვეული სახსრების ქრონიკული დაავადება), **პროსტატა** (წინამდებარე ჯირკვალი) — **პროსტატიტში** (პროსტატის ანთება) და სხვ.

ბ) ხშირია ქიმიური ტერმინების აღრევის შემთხვევებიც, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ბგერობრივი სხვაობა მინიმალურია, მაგ., **აბსორბენტი** (აბსორბციის, ანუ შთანთქმის უნარის მქონე ნივთიერება)

და **აბსორბენტი** (სხეული, რომლის ზედაპირზედაც ხდება აბსორბცია, ანუ გაზის ან სითხის შთანთქმა მყარი ნივთიერებების ზედაპირის მიერ), **კოაგულანტი** (წყლის გასაწმენდად გამოყენებული ქიმიური ნივთიერების სახელწოდება) და **კოაგულატი** (ნალექი, რომელიც ჩნდება კოლოიდური ხსნარის კოაგულაციის შედეგად) და მისთ.

გ) ასეთი მინიმალური ბგერობრივი სხვაობა შეიძლება შეგვხვდეს სრულიად „არატექნიკურ“ (ჰუმანიტარულ დარგებში გამოყენებულ) სიტყვებშიც: **კონსონანსი** (კეთილზმოვანება) და **კონსონანტი** (თანზმოვანი), **კომედიანტი** (მსახიობი) და **კომედიოგრაფი** (კომედიების ავტორი) და სხვ.

დ) უცხოურ პარონიმთა ერთ რიგს ქმნის სპეციალური ტერმინებისა და არასპეციალური სიტყვების ზედმიწევნითი მსგავსება, მაგ. **ორდინალური** (მათემატიკური ტერმინი, იხმარება რიგობითი რიცხვების აღსანიშნავად — კარდინალურის საპირისპიროდ) და **ორდინარული** (ჩვეულებრივი). ანალოგიური ნიმუშებია: **კონიექტურა** (ტექსტის დამახინჯებული ადგილის აღდგენა; ძნელად წასაკითხი ტექსტის გაშიფვრა) და **კონიუნქტურა** (1. შექმნილი ვითარება, სიტუაცია; 2. სასაქონლო მეურნეობისათვის დამახასიათებელ ნიშანთვისებათა ერთობლიობა) და მისთ.

ე) ძალიან ხშირად პარონიმები ნაწარმოები ფორმებია (ზედსართავებია). მათი ამოსავალი არსებითი სახელები კი ამგვარ წყვილებს არ წარმოქმნიან. მაგ., **დიალექტი** და **დიალექტიკა** ერთმანეთში არ ირევა, მაგრამ მათგან ნაწარმოები ზედსართავები — **დიალექტური** და **დიალექტიკური** — არაერთხელ დადასტურებულა პრესის ენაში ერთმანეთის მონაცვლედ. ასევე ირევა ზედსართავები — **კორექტული** (ქცევა, საუბარი) და **კორექტურული** (შეცდომა) და სხვ.

3. პარონიმის მიზეზი მხოლოდ უცხოური ლექსიკა როდია. ქართულ ენაში აღრევის წყარო შეიძლება გახდეს როგორც სახელი, ისე ზმნა, მასდარი, ზმნისართი... (მათ შესახებ მოხსენებაში იქნება საუბარი).

გარდა ისეთი ცნობილი პარონიმული წყვილებისა, როგორიცაა **მცნება** და **ცნება**, **აღქმა** და **აღთქმა**, **სწორად** და **სწორედ**, **უებარი** და **უებრო**, მოგვიანებით წარმოებულმა კვლევამ გამოავლინა დიდძალი ახალი მასალა და აღმოჩნდა, რომ პარონიმული ერთეულების

წარმოქმნას ხშირად საფუძვლად უდევს სიტყვაწარმოება (მათ შორის დამატებითი აფიქსაცია): **ამოწვდენილი** და **ამოწვდილი**, **არყი** და **არყა**, **განსაზღვრა** და **განსაზღვრება**, **განწყობა** და **განწყობილება**, **თარგმნა** და **თარგმანი**, **მაცხოვრებელი** და **მცხოვრები**, **მეგაღე** და **მოგაღე**, **მოთხოვნა** და **მოთხოვნილება**, **მოსალოცი** და **მოსალოცავი**, **მოსარჩილე** და **მოსარჩილე**, **მოსწავლე** და **მოწაფე**, **მრავალმნიშვნელობიანი** და **მრავალმნიშვნელოვანი**, **მწერლობა** და **დამწერლობა**, **ნააბანოები** და **ნააბანოევი**, **ნავახშმები** და **ნავახშმევი** (ნავახშმევეს), **ნაოპერაციები** და **ნაოპერაციევი**, **რვამარცვლიანი** და **რვამარცვლოვანი**, **საგირაო** და **საგირავნო**, **საკბილე** და **საკბილო**, **სამამულე** და **სამამულო**, **სამწერლო** და **სამწერლობო**, **სარძევე** და **სარძეო**, **სასწავლი** და **სასწავლო**, **საშური** და **შესაშური**, **საცოლე** და **საცოლო**, **საჭაერე** და **საჭაერო**, **სწავლა** და **სწავლება**, **შედეგნილობა** და **შემადეგნილობა**, **წყობა** და **წყობილება** და მრავალი სხვა.

4. პარონიმთა გარკვეულ წყებას ქმნის მსგავსი სტრუქტურისა და წარმოების ზმნები: **აცვამს** (ჯვარს) და **აცმევს** (კაბას), **ასვამს** (დაღს) და **ასმევს** (ჩაის), **აჩენს** (სახეს) და **აჩნევს** (კვალს)..., აგრეთვე, ზოგ შემთხვევაში, — მესამე ირიბი ობიექტური პირის ნიშნის გამოტოვება: **ჩადის** (კიბეზე) და **სჩადის** (დანაშაულს), **გადადებს** (საქმეს) და **გადასდებს** (გრიპს), **გადადის** (ქუჩაზე) და **გადასდის** (თავზე), **ჭირს** (მუშაობა) და **სჭირს** (სურდო), **მოდგამს** (ფეხს) და **მოსდგამს** (მამა-პაპიდან) და სხვ. აღნიშნული ტიპის შემთხვევები მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ პირის ნიშანთა მართლწერის გამო, არამედ ლექსიკურ-სემანტიკური თვალსაზრისითაც.

5. სპეციფიკურია დამხმარე სიტყვების, განსაკუთრებით, კავშირებისა და თანდებულების აღრევის შემთხვევებიც: ერთმანეთში ირევა მიზეზისა და მიზნის კავშირები: **იმიტომ** (// **იმის გამო**) და **იმისთვის**, **რადგან** და **რათა**; ზოგჯერ კი კავშირთა აღრევის საფუძველია ერთ-ერთი მათგანის არქაულობით გამოწვეული გაუთვითცნობიერებლობა. მხედველობაში გვაქვს **რათა**-ს მეტოქეობა ძველქართულ **რამეთუ** კავშირთან. აღრევა შეიმჩნევა ზოგი ცალკე მდგომი თანდებულის შემთხვევაშიც, მაგ., **წინააღმდეგ** თანდებულის ნაცვლად იხმარება **წინაშე** (საქმე აღძრა საკუთარი ძმის წინაშე).

6. პარონიმების ხმარებისას აღრევა უმეტესად ცალმხრივია: ერთი მათგანი იხმარება მეორის ადგილას, მაგრამ არა პირუკუ. უფრო იშვიათია შემთხვევები, როცა მეტყველებაში ორივე შეიძლება ერთმანეთს ჩაენაცვლოს. აღსანიშნავია, რომ დადასტურდა სამწვეროვანი პარონიმები, მაგ., **ოკულარი** — **ოკულისტი** — **ოკულანტი** და მისთ.

ქ ე თ ე ვ ა ნ მ ა რ გ ი ა ნ ი - ს უ ბ ა რ ი

უბრევებო გარდამავალი და მედიოაქტიური ზმნების ზოგიერთ ფორმათა კვალიფიკაციისათვის სვანურ ენაში

სვანურ ენაში დასტურდება ზმნათა ფორმები, რომლებიც უღლების სისტემაში დღემდე ცნობილ მწკრივთა (დრო-კილოთა) შორის არ არის დაფიქსირებული.

აღნიშნული მონაცემები აქტიური ზმნებია, სინთეზური წარმოებისა და პერფექტულია: გადმოგვცემს წარსულში **სავარაუდო**, **დაუზუსტებელი**, **პირობითად** შესრულებული მოქმედების სტატიკურ შედეგს აწმყო-მყოფადში (**ხემი** — „აღბათ უჭამია მას ის“, **ხეგი** „აღბათ უშენებია მას ის“) ან წარსულშივე (**ხემროლ** (ბზ.), **ხემიჟუ** (ბქ.) — „აღბათ ეჭამა მას ის“, **ხეგოლ** — ბზ., **ხეგიჟუ** — ბქ. „იქნებ ეშენებინა მას ის“).

ეს ფორმები პოლისემიურია (შდრ. პრეფიქსიანი ვნებითი, აწმყო: **ხედგარი** „უკვდება ის მას“, **ხედგაროლ** და **ხედგარიჟუ** „უკვდებოდა ის მას“; სტატიკური ვნებითი, მყოფადუსრული: **ხენტაჟი** „ეხატება ის მას, მისთვის იქნება დახატული“, **ხენტაჟოლ/ხენტაჟიჟუ** „ეხატებოდა ის მას, მისთვის იქნებოდა დახატული“) და შესაძლებელია მათი ჩრდილში დარჩენის (შეუქმნეველობის) მიზეზიც ეს იყოს, თუმცა ზოგიერთ ფუძემონაცვლე ზმნაში: **ოხხური** „მივდივარ, მივალ“ — **მიზნა** „წავსულვარ, მივლია“; **მიჩდა** „გყოფილვარ“ (უფრო ზუსტად: „მიყოფია“; ამ ზმნას მხოლოდ III სერიის, ინვერსიული ფორმები მოეპოვება) ომონიმის ფაქტორი აღარ არსებობს; ამ ფუძეთაგან

I სერიის ფორმები საერთოდ არ იწარმოება, ამავე დროს ძალიან ბუნებრივად აიგება ჩვენთვის საინტერესო ლექსემები: **ხეზნი** „ალბათ წასულა (იქნებ, ნეტავ, რომ, ნუთუ, თუ...)“; „**ნიკო ევგუზარ მეზელალ მარე ლი, ერე ამერიკათეა ქა ხეზნი...**“ — „ნიკო ისეთი მოსიარულე კაცია, რომ ამერიკაშიც წასულა ალბათ“; **ხეზნოლ/ხეზნიჟ** „წასულყო იქნებ...“: **ამერიკათეა ქა ხეზნოლ ნიკოს, ალას მამონღელღას!** „ამერიკაშიც თუ იყო წასული ნიკო, ამას არ ველოდი!“ ასევეა ბუნების მოვლენების აღმნიშვნელ ზმნათა ფორმებშიც: **შედუ^რჟე** „თოვს“ — **ხეშედუ^რჟი** „უთოვია ალბათ“; **ხეშედუ^როლ** (ბზ.), **ხეშედუ^რიჟ** (ბქ.) „ეთოვა ალბათ (იქნებ...)“. მსგავსი სემანტიკის ზმნებში უფრო გამოკვეთილია მოქმედების დიურატიულობა და გამორიცხულია მომენტობრიობა. ცნობილ მოსაზრებათა მიხედვით, „III სერიაში ყოველი ზმნა ან ვნებითის სახეობას წარმოგვიდგენს, ან საშუალო-ვნებითისას თუ საშუალოსას“ (არნ. ჩიქობავა), „**ინვერსიის საფუძველზე ხდება შესაძლებელი ამ ფორმათა მოქცევა გარდამავალი ზმნის უღლების პარადიგმაში, მხოლოდ სემანტიკური გადააზრიანება იძლევა ამის შესაძლებლობას**“ (ბ. ჯორბენაძე).

საანალიზო მონაცემები სტატიკურ ზმნათა მყოფადუსრულის (I ფორმა) და პირობითუსრულის (II ფორმა) არა მხოლოდ მოდელს იმეორებენ, არამედ, ჩვენი აზრით, მათივე ინვერსიაქმნილი ფორმებია, ვინაიდან სემანტიკაც მიგვანიშნებს აღნიშნულ მწკრივებთან მათს მიმართებაზე: ეპისტიმიკურობა (მოქმედების განხორციელების დამაჯერებლობის, ერთგვარი პირობითობა), რომლითაც სვანური მყოფადუსრული ხასიათდება, ამ ფორმებისთვისაც ნიშანდობლივია; **შდრ. ხუამარ-უნ-ი** (ბზ.), **ხუიმარუნი** (ბქ.) „ვამზადებდე იქნება“ — **მემპარი/მემპარი** „იქნებ მიმზადებია“, **მემპროლ/მემპარიჟ** „იქნებ მემზადებინა“ (მეორე მხრივ, ამ ზმნათა სემანტიკაც და ფორმაც ძალიან მოგვაგონებს ძველი ქართულის III ხოლმეობითს: **ეთესის — ხელწი, ევნის — ხემაჟინი** (შდრ.: „...მისგან, რომელსა არა ევნის მისდა, პირი გარე მიიქცის“ — ...**ესუა მიჩეშად მამაგუჟე ხემაჟინიჟ**, ეჩხენ-ქა ნიჩუპრს განთე იჩმუდ (ბქ.), ასევე ხევსურულ დიალექტში დადასტურებულ (ა. ჭინჭარაული, ა. არაბული) ფორმებს: **ეთქვის, ეუზნის, ეჩოლაგის, ეკეხინის, ექამის, მექახინიან...**).

აღნიშნული ფორმები მოეპოვება ყველა რელატიურ გარდამავალ

და ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან აბსოლუტურ ზმნას. ეს ზმნები ცალსახად ინვერსიულია და მათი რელატიური სუბიექტი I სერიაში მუდამ ნომინატიურ, II სერიაში კი ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის. საანალიზო ფორმათა პერფექტულობა გამოხატულია წარსულში შესრულებული მოქმედების სტატიკური შედეგით აწმყოში (I ფორმა) ან წარსულშივე (II ფორმა), შესაბამისად ეს ფორმები I და II შედეგობითს (*resp.* თურმეობითი, რეზულტატიური) ეკედლება, მაგრამ მათგან სემანტიკურ განსხვავებას განაპირობებს ეპისტიმიკურობა: წარსულში შესრულებული მოქმედება ან მისი სტატიკური შედეგი მთქმელისთვის სავარაუდოა, დაუზუსტებელია: **სი უოშამინ ჯეზნი კალდეთე?... — „შენ სავარაუდოდ, რამდენჯერ ასულხარ (იქნები ასული) ხალდეში?“; ოშა ლაარ ხეჭუდანოლ ისგუ მუს? — „რამდენი წიგნი ექნებოდა წაკითხული ნეტავ (შენი აზრით, სავარაუდოდ...) მამაშენს?“**

ჩვენი აზრით, აღნიშნულ ფორმებს მწკრივთა კვალიფიკაცია უნდა მიეცეთ და, ზემოთქმულის გათვალისწინებით, აქტიურ ზმნათა პარადიგმის III სერიაში განლაგდნენ; ტერმინოლოგიური სახელდების თვალსაზრისით კი, მათ, ვფიქრობთ, პირობით-შედეგობითი I და პირობით-შედეგობითი II შეესაბამება.

ნ ა ნ ა მ ა ჯ ა ვ ა რ ი ა ნ ი

უმდაბლესი ხერხემლიანების აფხაზური სახელწოდებების სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი

ენობრივ ერთობებს ერთიმეორისაგან განასხვავებს აღსანიშნისა და აღმნიშვნელს შორის სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულება.

სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარადაა ასახული ობიექტური სინამდვილე: სივრცე, ბუნების მოვლენები, მცენარეთა თუ ცხოველთა სამყარო.

ენის ლექსიკის ამა თუ იმ უბანში უკუფენილია ენობრივი ერთობის ყოფის სხვადასხვაობა, რაც განსაზღვრავს სწორედ იმ თავისე-

ბურებებს, რომლებიც სხვადასხვა ენის ლექსიკური ფონდის შინაგან დანაწევრებაში შეიმჩნევა.

აფხაზური ენის ძირითად ლექსიკურ ფონდში გამოიყოფა უმდაბლესი ხერხემლიანების — ქვეწარმავალთა, თევზებისა და ამფიბიების აღმნიშვნელი სახელწოდებები.

- ქვეწარმავალთა სახელები:

აინც°გმა // აინწ°გმა, „ხელიკი“, აკუჟა „კუ“, ამათ, აშთანწოგ (ტაბ.) „გველი“.

- თევზების სახელები:

აფსგძ, აკალმაჰ // აკამლაჰ (ბზიდ.) „თევზი“, აფულშაჰ „გველშაჰ-პი“, ალახე „თავბერა“, ამათფსგძ „გველთევზა“, ამშენჰა „ზღვის ღორი“, აპყაშა „კობრი“, აყუნთხ~ „ზუთხი“, აულაგურ // აოლაგურ „ორაგული“, აფსგძსა „ჭიჭყინა“, აღლამ „ღლავი“, აშოიყ // აშოეიყ~ „კამბალა“, აწგზ°შეგუ (ბზიდ.) „სტავრიდა“, გგცაფშ „ხონთქარა“.

- ამფიბიების სახელები:

ადალ~ „ბაყაყი“, ადაჟო „გომბეშო“, აჩაზრადალ~ „მოსავლის ბაყაყი, ვასაკა“.

მოსხენებაში მოცემულია ჩამოთვლილ ლექსემათა სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი, გამოყოფილია ნასესხები ლექსიკური მასალა.

კობა მითაგვარია

თხზული სახელების წარმოების მოდელები ადიღურ ენაში

ადიღურ ენაში შედგენილი (რთული) სახელები აგებულების მიხედვით შეიძლება შემდეგი მოდელების მიხედვით დაავაჯუფოთ:

- ა) **არსებითი სახელი + არსებითი სახელი**

ამ ტიპის კომპოზიტები წარმოადგენს ატრიბუტულ სახელურ კომპლექსებს, რომლებშიც პირველი არსებითი სახელი მსაზღვრელის ფუნქციას ასრულებს: მაგ., **ლგ-წა** „კაცის სახელი“ (**ლგ** „კაცი“ + **წა**

„სახელი“); **დან-შა** „ბიძა“ (ზედმიწ. „დედა-ძმა“); **ათ-შეფხ** „მამიდა“ (ზედმიწ. „მამა-და“).

სემანტიკური თვალსაზრისით ამ ტიპის რთული სიტყვები შეიძლება იყოს იდიომატური და არაიდიომატური: შდრ. **თჰაჟუმაძ** „კვირა“ (ზედმიწ. „ღვთის დღე“) და **ანაშეფხ** „დედა“ (ზედმიწ. „დედა-და“).

კომპოზიტების წარმოების ეს მოდელი ყველაზე პროდუქტიულია.

- ბ) **არსებითი სახელი + ზედსართავი სახელი**

ამ ტიპის სიტყვაწარმოებაში ყველაზე ხშირად გამოიყენება **ზ'გ** „ძველი“ და **ქნ** „ახალი“, მაგ., **თნთ-ზ'** „ბაბუა“ (ზედმიწ. „ძველი, მოხუცი მამა“, **თნთ** „მამა“ + **ზ'** „ძველი“, „მოხუცი“); **ლგზ გფხ** „ყოჩაღი“ (**ლგ** „კაცი“ + **ზ გფხ** „ყოჩაღი“).

ამ ტიპის კომპოზიტებში მეორე კომპონენტად გამოყენებისას საკმაოდ პროდუქტიულია, აგრეთვე სიტყვა **ს' გ** „კარგი“: მაგ., **ნახფგს'** „ბედნიერი“ (**ნახფ** „ბედი“, „ხვედრი“ + **ს' გ** „კარგი“) გდაბოლოება იკვეცება.

- გ) **ზედსართავი სახელი + არსებითი სახელი**

ამ ტიპის სიტყვაწარმოების მოდელი საკმაოდ გავრცელებულია. ამგვარად არის ნაწარმოები ზოგი ტოპონიმი, აგრეთვე, გვარები და სახელები.

მაგ., **დანფხგნ** (სოფელი) (**დან** „ლამაზი“ + **ფხგნ** „წყარო“); ამ მეთოდით ნაწარმოებ სახელთა რაოდენობა შეზღუდულია.

- დ) **ზედსართავი სახელი + ზედსართავი სახელი**

ასეთ კომპოზიტებში პირველი კომპონენტი აზუსტებს მეორეს მნიშვნელობას. ამ ჯგუფის რთულ სიტყვებშიც მეორე კომპონენტად ხშირად გვევლინება **ზ'** „ძველი“: მაგ., ადიღ. **ფგზზ'** „გოლიათი“ (**ფგზ** „დიდი“ + **ზ'** „ძველი“, „ბებერი“).

- ე) **არსებითი სახელი + რიცხვითი სახელი**

ამ ტიპის კომპლექსი ბევრი არ არის: მაგ., **ბზაბზ** „ირემი“ (**ბზ** „რქა“ + **ბზ** „ბევრი“); **მზზნგვ** „ნახევარმთვარე“ (**მზ** „მთვარე“ + **ნგვ** „ნახევარი“).

ნიკოლოზ ოთინაშვილი

ფრონეს ხეობაში განსახლებული გვარების წარმომავლობა და ლოკალიზაცია

ფრონეს ხეობა ისტორიულად ქართლისა და იმერეთის გზაგასაყარზე მდებარეობდა. ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერით“: ხოლო ვერტყვილისა და ამაშუკეთს შუა არს მცირე მთა მისრული კოლეუტრის მთამდე და ეს არის საზღვარი ქართლ-იმერთა აწინდელი“. ასეთი დაყოფა შეიძლება პირობითი იყოს, რადგან ლიხის ქედის აღმოსავლეთით ქართლში იმერელი მოსახლეობა საუკუნეებია ცხოვრობს. ამისი დასტურია „1715 წლის რუხისის საეპისკოპოსოს დავთარი“, ისტორიული დოკუმენტები და ჩაწერილი მასალები. მხარე ძირითადად ძლიერი ფეოდალების — აბაშიძეებისა და წერეთლების — საკუთრება იყო.

საანალიზოდ აღებული გვაქვს ძირითადად ქართლის დასავლეთი მხარის ფრონეების მცირე ხეობები, სადაც იმერლები ცხოვრობდნენ. მათი გვარებია: ტყემალაძე, კაპანაძე, კილაძე, მაჭარაშვილი, სამხარაძე, შავაძე... ასევე ეთნიკური და გეოგრაფიული სახელებიდან მომდინარე ეთნონიმური გვარები, მაგალითად: ღებელი, მეგრელი, იმერელი, ლაშხი.

მერაბ რობაქიძე

ერთი იშვიათი სიტყვის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“

1. „ვეფხისტყაოსანში“ სამჯერ გვხვდება „ტერება“. ამ სიტყვის წარმომავლობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ჩვენ საგანგებოდ შევჩერდებით მასზე. მივიჩნევთ, რომ თავისი შინაარსით ეს სიტყვა ანთროპოლოგიური შინაარსისაა, კერძოდ, პიროვნების მამოძ-

რავებელ ძალთა მოქმედებას გამოსახავს და, როგორც ასეთი, საგანგებო განმარტებას მოითხოვს.

2. ერთ შემთხვევაში ნესტანის ძებნით ხელმოცარული ტარიელი ეუბნება ასმათს და თავის ორ მონას: „აწ წადით და მე დამაგდეთ, **ეტერენით** თავთა თქუნთა“. ისინი მიუგებენ: „უშენოსა ნუმცა ვნახავთ ნუ **პატრონსა**, ნუ **უფალსა**“. ამ სიტყვის ახსნა ტარიელის მხლებლების პასუხშივე ჩანს. ა. შანიძის მიერ ეს ადგილი განმარტებულია ასე: „უპატრონეთ თქვენს თავსა“. მეორე შემთხვევაში ნესტანი სწერს ტარიელს: „ფატმან წამგვარა გრძნეულთა, ღმერთიმცა მას **ეტერების**“, ანუ ღმერთიმც უპატრონებს (= უშველის) ფატმანს, რომელმაც ჩემი თავი გრძნეულებს გამოსტაცაო. დაბოლოს, ავთანდილი ფრიდონს უწუნებს ქაჯეთის ციხის აღების გეგმას, როცა ეუბნება: „ეგე თათბირი არ ვარგა, სხვაებრ ვქმნათ თავის **ტერება**“. ამ შემთხვევაშიც ა. შანიძე „თავის ტერებას“ განმარტავს როგორც პატრონობას. მაშასადამე, ერთ შემთხვევაში ღმერთი **ეტერება** ადამიანს, ორ შემთხვევაში კი თავის თავს **ეტერება** ადამიანი. სამივე შემთხვევაში სახეზეა „პატრონობის“, „და/უფლების“, „შველის“ სემანტიკური ხაზი.

3. პირველ შემთხვევაში „პატრონი“, „უფალი“, როგორც **ტერების** განმარტება მომდევნო სტროფში გვეძლევა. მეორე შემთხვევაში „პატრონობის“ (= შველის) შინაარსი კონტექსტითვე იგულისხმება. მესამე შემთხვევაც ასევეა გაგებული.

4. მესამე შემთხვევაში „**თავის ტერება**“ გარკვეულ განმარტებას მოითხოვს. ეს შესიტყვება სტრუქტურულადაც და სემანტიკურადაც სრულ შესატყვისს პოულობს ისეთ ცნებასთან, როგორიცაა „**თავის უფლება**“, რადგან „**ტერება**“ და „**უფლება**“, როგორც პოემის სათანადო სტროფების ანალიზი გვიჩვენებს, მნიშვნელობით ერთმანეთს ფარავენ. „სხვაებრ თავის **ტერება**“ ამ შემთხვევაში ნიშნავს სხვა გადაწყვეტილების მიღებას. ასეთი გააზრება საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ამ შემთხვევაში „თავის ტერება“ პიროვნების მთლიანობის /სისრულის/ შემცველი სიტყვაა, შემცველია თავის ფლობის (= პატრონობის, **თავის უფლების**) სემანტიკისა, იმ იდეისა, როცა ადამიანს შეუძლია სწორი გადაწყვეტილების მიღება, ჭეშმარიტებასთან ზიარება. მაშასადამე, ავთანდილის ნათქვამი: „**სხვაებრ ვქმნათ**“

თავის ტერება“ ნიშნავს სხვაგვარად „გამოვარჩიოთ“, სხვა გადაწყვეტილება მივიღოთ. ა. შანიძის მიერ ამ შესიტყვების განმარტება „თავის პატრონობის“ მნიშვნელობით სწორედ ასე უნდა გავიაზროთ, რადგან საჭირო ხდება იმის განმარტება, თუ რა იგულისხმება „პატრონობაში“.

5. საყურადღებოა, რომ **„ტერება“** რუსთაველამდე ქართული ლიტერატურის ძეგლებში არ დასტურდება. ამ სიტყვის ეტიმოლოგიის შესახებ სხვადასხვა თვალსაზრისი არსებობს. ნ. მარი მას „ვეფხისტყაოსანში“ სომხური წარმომავლობის სიტყვად მიიჩნევს (სომხ. **„ტერ“** ნიშნავს „უფალს“, „პატრონს“). როგორც ჩანს, ამავე თვალსაზრისზე დგას ა. შანიძე, როცა **ტერებას** განმარტავს როგორც „პატრონობას“, თუმცა წარმომავლობაზე არაფერს ამბობს. რუსთაველოლოგიურ ლიტერატურაში მოწოდებულია სხვა შეხედულებებიც. **„ტერებ“** რუსთაველის მიზაძვით არაერთხელ გვხვდება აღორძინების ხანის ქართულ მწერლობაში, აქვე დასტურდება **„ტერ“**, რომელსაც „ვეფხისტყაოსანში“ ვერ ვხვდებით. შესაძლებელია პოემის კონტექსტური ანალიზი ადასტურებდეს ნ. მარის შეხედულებას ამ სიტყვის წარმომავლობის შესახებ. ასეთი დასკვნის წარმოდგენა უნდა აძლიერებდეს თვალსაზრისს რუსთაველის, როგორც „მესხი მელექისის“ შესახებ. ამავე თვალსაზრისს აძლიერებს სომხური წარმომავლობის **„ტანუ ტერ“**(= მამასახლისი) კომპოზიტი ბაგრატ მეოთხის XI ს-ის საბუთში. მივიჩნევთ, რომ **„ტერება“** სიტყვის წარმომომავლობის შესწავლა უფრო გაღრმავებულ შესწავლას მოითხოვს.

მ უ რ მ ა ნ ს უ ხ ი შ ვ ი ლ ი

ერთი საფეიქრო ტერმინის შესახებ ქართველურ ენებში

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში (ტ. VII, 1962) **შულო** („ორ ხელზე ან წყრთაზე ამოკეცილი ძაფის კონა“) საილუსტრაციოდ დამოწმებული ხალხური ლექსი — დაიჩოქა ფეიქარმა,

ჩამოყარა ცხარე ცრემლი: ვაი დედა-ჩემის მზესა, შულო ს წავაპარე ხელი — ხელოსნის მიერ პროფესიული ეთიკის დარღვევით („შულოს წავაპარე ხელი“) გამოწვეულ მონანიებას გვიმხელს და ჩვენში ამ პროფესიის დიდ და მყარ ტრადიციებს გულისხმობს.

„შინამრეწველობის“ მასალების მიხედვით ტერმინი **შულო** (სახელური და ზმნური ფორმით) თითქმის მთელ საქართველოში ჩანს გავრცელებული (კახეთი, ქართლი, იმერეთი, რაჭა, მესხეთი, ერწო-თიანეთი, საინგილო) როგორც სახელური, ასევე ზმნური ფორმით და სინონიმებიც უჩანს. შიგნი კახეთი: „დამახულ ბაწარს, რომელიც გორგალზე გვაქვს დახვეული, და ვ ა შ უ ლ ო ვ ე ბ თ და მემრე ვღებავთ. შ უ ლ ო ე ბ ს ხიფებსაც ეძახიან“ (მასალები, 1982, 30), „გორგალს და ვ ა შ უ ლ ა ვ ე ბ თ, მერე შ უ ლ ო ე ბ ს შევღებავთ, სხვადასხვა-ფრად“ (მასალები, 121), ზ. იმერეთი: „ქულაზე რომ პატარა ბამბას მოწყვეტენ, მერე რთავენ, მერე მომუხავენ, ე.ი. დააწყობენ ძაფებს შ უ ლ ო ე ბ ი ს გასაკეთებლად, მერე დაახვევენ შ უ ლ ო ე ბ ს“ (მასალები, 164), ქვ. რაჭა: „ცანდს (შ უ ლ ო ს ა ც უწოდებენ) დაქსელილი ძაფია...“ (მასალები, 190), ზ. რაჭა: „ბამბი ძაფზე გვრიჭას არ ვიტყვი, იმას შ უ ლ ო ს ვეძახით“ (მასალები, 190)...

შულო ძველ ქართულში არ ჩანს. დადასტურებულია „სიტყვის კონაში“: **შულო** — ნასთის ბოკელი, ნ. და დ. ჩუბინაშვილები საბას განმარტებას იმეორებენ.

ღიალექტებიდან ყურადღებას იქცევს ზ. იმერულის **შვილო, შულო**, სამუხველზე... ეხვეოდა ძაფი შ ვ ი ლ ო თ და მას ამოავლებდნენ ფქვილის ფაფაში, აღარ წყდებოდა საქსოვში... და შ ვ ი ლ ო ე ბ თ ლ ი შ უ ლ ო ე ბ ა დ დახვეული ძაფი. ერთ გირმაქა ბამბას გაატანდა: სახში მეიტანე და შ ვ ი ლ ო ე ბ თ ლ ი ო (ძოწენიძე, 1974), ქიზიყურში დასტურდება დერივაციული **საშულავი|საშულავი** — საფეიქროში შ უ ლ ო დ, ჯიფის ამოსახვევი იარაღი... (შდრ., **შულო** — ერთი გაბმა ძაფი) (მენთეშაშვილი, 1948)... შდრ. ქვ. იმერ. **საშვილო** (მასალები, 165), **საშვილაო** (მასალები, 161, 165) და სხვ.

ქვემო იმერულში დადასტურებულია **შოლო, შოლა** ვარიანტებიც: „მერმედ შიგ ჩავდებდით შ ო ლ ო ს აბრეშუმს ან მატერის“,

შოლას ვეძახოდით ბამბით დასტულს“ (მასალები, 186; 180).
შოლა გვაქვს ჯავახურშიც: „გაცვეთილი ქალამნის ჩასაფენი ნაჭერი“ (მარტიროსოვი, 1984).

ქართ. **შულ-|შვილ-** ფუძის შესატყვისი უნდა იყოს მეგრ. **შქვილ-**, **შქვილა|შქვილუა ძაფი (შქვილა|შქვილუა ძაფის)** ერთი ამოქნა (ამორება) ძაფი... **შქვილერ-**ი — დაპენტილი. თენა მიშუხენა სერით **შქვილერი** ბამბემა (მ. ხუბ., გვ. 138) — ეს უზით ღამით გაპენტილ ბამბაში... (ქაჯაია, III, 2002); **შქვილანს** „მშვილდავს“, „ბამბას პენტავს“ არნ. ჩიქობავა ნასახელარ ზმნად მიიჩნევს (ჩიქობავა, 1942, 99). ამ დაკავშირების თავისებურება ის იქნება, რომ **შქვილ-** ფუძეში მომდევნო ბაგისმიერი **ჟ-**ს გავლენით არ მოხდა **შქ** კომპლექსის გასისინება (გამყრელიძე, 1959, 71). გასისინების პროცესი არ განხორციელებულა ქართ. **მ-შკლ-დ-**ის კანონზომიერ მეგრ. **შქვილ-** ფორმაშიც (გამყრელიძე, იქვე). აქ ბუნებრივად დგება საკითხი ქართულში **შულ-ო/შვილ-ო** და **მ-შვილ-დ-** ფორმათა მიმართების შესახებ.

შესატყვისობათა ამ რიგში ჩადგება სვანური **სგჟირ**: „ახლო წარსულში საცვლები, უმთავრესად კანაფის ძაფისაგან იქსოვებოდა, რომელსაც ეძახდნენ **ს გ ვ ი რ ს**“ (მასალები, 211), „კანაფის ძაფისაგან მოქსოვილ **ს გ ვ ი რ-ს** [ხამი ტილოს] ნაჭერს ჯერ გარეცხავენ...“ (მასალები, 214).

სგჟირ (-იშ, სგურჳრ ბ.ქ.), **სგურ** (-ალ) ლშხ. — ხამი ტილო; კანაფის ძაფის ქსოვილი. **ს გ ჟ ი რ ო** უნჟ ოხჟლეთ ნაბჳზოზდ (ბზ. 124) — საღამომდე ტილოც მომიქსოვეო. სგჟირიშ ესერ ფატან ი ეჯიჳ? მეკშდე (ანდ.) — ხამი ტილოს პერანგი და — ისიც მოკლეო. სგური ფატან **ხჳჟჟ** (ლშხ.) — ხამი ტილოს პერანგი აცვია... (სვან. ლექს., 2000).

სვან. სგჟირ- ქართ. შვილ- და მეგრ. შქვილ- ფუძეების კანონ-ზომიერი ფონეტიკური და სემანტიკური შესატყვისია. ქართული შიშინა |ში ფონემის შესატყვისი შგ კომპლექსის გასისინება სვანურში განხორციელდა თ. გამყრელიძის წესის მიხედვით: *შჟ > სგ.

სვანურ და ქართულ ფუძეთა სხვაგვარი შესატყვისისათვის იხ. ჩუხუა, 2000-2003, 2000.

თ ე დ ო უ თ უ რ გ ა ი ძ ე

მრავლობითი რიცხვის -ბი სუფიქსი ფრ.-მ. მაჯოს გრამატიკაში

მე-17 ს. იტალიელი გრამატიკოსი ქართული ენის სახელის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად **-ები** და **-ბი** სუფიქსებს გამოყოფს. **-ი** დაბოლოება სახელობითი ბრუნვის ნიშანია, რაც კარგად ჩანს ნაბრუნებ სახელთა პარადიგმებში. გრამატიკულად ეს შეიძლება ასე ჩაიწეროს {ებ} — /-ებ/ ~ /-ბ/. ებ იქნება თანხმოვანფუძიან სახელთა მრავლობით რიცხვში, -ბ კი — ხმოვანფუძიანებთან. ყურადღებას იქცევს /-ბ/ ალომორფი, თუ მას რეალურ ფაქტად მივიჩნევთ (დედა-ბ-ი, გოგო-ბ-ი...). ფრ.-მ. მაჯოს გრამატიკა იწერებოდა სამეგრელოსა და გურიაში (ძირითადად).

რამდენად არის შესაძლებელი /-ბ/ მრავლობითი რიცხვის ნიშნად? ქართულში (ისევე როგორც ზანურში) არაბუნებრივია ხმოვანთა კომპლექსები ერთი მორფემის ფარგლებში, რის გამოც ხდება მორფონოლოგიური ცვლილებები საზღვრის ხმოვანთა კომპლექსებში, კერძოდ: (1) რ ე დ უ ქ ც ი ა : ძმაები > ძმებ ი, (2) რ ე გ რ ე ს უ - ლ ი ა ს ი მ ი ლ ა ც ი ა : დეიდაები > დეიდებ ი, (3) დ ი ს ი მ ი - ლ ა ც ი ა : ხეები > ხიები > ხებ ი, (4) დ ი ფ თ ო ნ გ ი ზ ა ც ი ა : პალოები > პალუებ ი, ეზოები > ეზუებ ი და (5) განსაკუთრებით აღსანიშნავია პ რ ო გ რ ე ს უ ლ ი ა ს ი მ ი ლ ა ც ი ა **გლოლურში**: რალაცაები > რალაცაბ ი.

ილენტური ხმოვნები ზოგჯერ გრძელ ხმოვანს ქმნიან, რაც მთავრდება მარტივ ხმოვანში გადასვლით (გურული მ ო რ ე || მ ო ო რ ე < მეორე). აქვე შეიძლება გავიხსენოთ ზანურში დადასტურებული -ეფ > -ფ მრავლობით რიცხვში ხმოვანფუძიან სახელებთან (ბუცხა-ფე).

დ ე დ ა ბ ი ტიპის ფორმათა მისაღებად შეიძლება დაიშვას ორი გზა: (1) პროგრესული ასიმილაციით დედაბი > დედაბი > დედაბი; (2) რედუქციით დედაები > დედაბი.

ფრ.-მ. მაჯოს თითქმის არ ეშლება ხმოვანთა ხმარება ქართულ სიტყვებში; ილენტურ ხმოვნებს ხშირად მხოლოდ ერთი ხმოვნით გამოხატავს (მეპები „მეფეები“).

მიხეილ ქურდიანი

დადესტნურ ენათა ნიკო მარისეულ კვალიფიკაციათა ფონეტიკური საფუძვლები

აკადემიკოსმა ნიკო მარმა დადესტნურ ენათა კვალიფიკაცია ფონეტიკური ნიშნების მიხედვით ორჯერ მოახდინა: ერთხელ მიაკუთვნა „სპირანტულ“ ტიპს (resp. შტოს), ნახურ და აფხაზურ-ადიღურ ენებთან ერთად; შემდეგ კი „სონორულ“ ტიპს, ნახურ ენებთან ერთად.

ორივე ეს კვალიფიკაცია თუმცა ფონეტიკურ ნიშნებს ემყარებოდა, მაგრამ თავად ეს ნიშნები ენათა სხვადასხვა ფონეტიკურ მახასიათებელზე იყო ორიენტირებული.

აკად. ნ. მარს საზოგადოდ სჩვეოდა თავისი კვლევის ოდენ შედეგებისა და დასკვნების გამოქვეყნება, კვლევის პროცესებსა და პროცედურებზე თუ არგუმენტებზე ყოველგვარი მითითების გარეშე, გულისხმობდა რა, რომ სპეციალისტთათვის არანაირი პრობლემა არ უნდა ყოფილიყო მისეული დასკვნის წინამძღვართა ან ანალიზის მეთოდების ამოცნობა და გათვალისწინება. დადესტნურ ენათა მარისეული ფონეტიკური კვალიფიკაციები ამ მხრივ გამონაკლისი არ არის და წინამდებარე ნაშრომი მათი ახსნის მცდელობას წარმოადგენს.

„სპირანტული ტიპი“. პირველად ტერმინი „სპირანტული“ ტიპი ნ. მარმა გამოიყენა სვანური ენის დასახასიათებლად, როდესაც მან სვანური ამ ნიშნით დაუპირისპირა „სიბილანტური“ ტიპის (resp. შტოს) ქართველურ ენებს — ქართულს (სისინა ენა) და მეგრულ-ჭანურს (შიშინა ენა || ენები).

თუმცა თავისი ამ დებულების გათვალისწინებისათვის მის მიერვე მოხმობილი მაგალითები ასეთი დასკვნის უდავობას ვერ უზრუნველყოფდნენ, მაგრამ სვანურის გარდა „სპირანტულ“ ტიპში დადესტნური (resp. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური), ნახური და აფხაზურ-ადიღური ენების შეყვანა იძლევა საფუძველს სანდოობის მაღალი ხარისხით განვსაზღვროთ, თუ რას გულისხმობდა აკად. ნ. მარი ამ ტერმინის ქვეშ.

მის მიერ „სპირანტულ“ ტიპში გაერთიანებულ ენათა აბსოლუტურ უმრავლესობას მეტ-ნაკლებად ახასიათებს „დეზაფრიკატიზაციის“ ანუ ხშულ აფრიკატთა „სპირანტიზაციის“ ფონეტიკური პროცესის რეალიზებულობა ან ტენდენცია (ლაპარაკია დასაბამიერ, ანუ პირველად აფრიკატთა დეზაფრიკატიზაციაზე, თორემ ამ და სხვა კავკასიურ ენებში შეიძლება საწინააღმდეგო პროცესიც იყოს პოვნირი: უკანაენისმიერ ხშულთა პალატალური აფრიკატიზაცია — **გ ქ კ > ჯ ჩ ჭ**, როგორც ეს გვაქვს „სპირანტული ტიპის“ ენებიდან სვანურში და ადიღურში).

დასაბამიერ ხშულ, ძირითადად შიშინა აფრიკატთა სპირანტიზაციას ადგილი აქვს აკად. ნ. მარის მიერ „სპირანტული ტიპისათვის“ მიკუთვნებულ ენებში:

სვანურში: ჯ > უ; ჩ > შ; ჭ > ; ძვ/ჯვ > სვ; ცქ/ჩქ > შვ; წქ/ჭქ > შკ.

ჩინურ-ინგუშურში: ჯ > უ; ჩ > შ;

ბაცტურში (წოვა-თუშურში): ჯ > უ; ჩ > შ;

ხუნძურში: *ძ > ზ; *ჯ > უ; (დიალექტებში აგრეთვე): ც > ს; ცჳ > სჳ; ჩჳ > შჳ).

ანდიურ ენებში: ც > ს; ჩ > შ; ცჳ > ს; ჩჳ > შჳ;

დიდოურ ენებში: ც > ს; ჩ > შ; ცჳ > ს; ჩჳ > შჳ;

ადიღური ენის დიალექტებში: ჩ > უ; ჩ > შ; ჯ > უ.

და ა. შ.

ადიღურში და ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში დასაბამიერი აფრიკატების კვალდაკვალ დეზაფრიკატიზაციას ექვემდებარებიან აგრეთვე მეორეული ფორმაციის ანუ უკანაენისმიერ ხშულთა პალატალიზაციის გზით მიღებული აფრიკატებიც.

„სონორული ტიპი“. ტერმინ „სონორული ტიპის“ გამოყენებამ დადესტნური და ნახური ენების დასახასიათებლად გაუგებრობა გამოიწვია. აკადემიკოსი არნოლდ ჩიქობავა წერდა:

„ნ. მარმა სცადა იაფეტურ-ქართველური ენები ფონეტიკური ნიშნის მიხედვით დაეხასიათებინა: ქართული სიტყვის ფუძე თუ ს ი - ს ი ნ ა თანხმოვანს შეიცავს (მაგ. **სული**), ჭანურსა და მეგრულს შ ი შ ი ნ ა თანხმოვანი მოუღის (**შური** „სული“), სვანურს კიდე

„სპირანტი“ (უკეთ: ფშინვიერი უკანაენისმიერი) თანხმოვანი (ქვინ „სული“).

„სისინა“, „შიშინა“, „სპირანტული“ და მათი შეჯვარება („შიშინა-სპირანტული“, „სისინა-სპირანტული“) ნ. მარის ვარაუდით ნიშანდობლივი იყო ისეთი იაფეტური ენებისათვის, როგორცაა ქართული, ჭანური, მეგრული, სვანური და აფხაზური.

ამას დაემატა „ს ო ნ ო რ უ ლ ი“ ტიპი, როდესაც იაფეტურ ენებად გამოცხადდა ნახური და დაღესტნური ენები.

ნ. მარის ეს თვალსაზრისი თავისთავად საინტერესოა, მაგრამ რეალური მნიშვნელობა მას ქართულისა და მეგრულ-ჭანურისთვის თუ აქვს; სვანურში, აფხაზურში სპირანტული ფენის საილუსტრაციო მასალაც კი მცირეა, ხოლო ნახურ და დაღესტნურ ენათა სონორულობაზე მსჯელობა ხელშესახებს არაფერს იძლევა“ (ჩიქობავა 1979: 31).

ზემოთ ვცადე გამერკვია, თუ რეალურად რას გულისხმობდა ნ. მარი სვანური და სხვა ენების „სპირანტულ ტიპად“ სახელდებისას, დამოუკიდებლად მის მიერ მეტისმეტად დაუდევრად შერჩეული საილუსტრაციო მასალისაგან. ახლა ვეცდები ვაჩვენო, თუ რატომ და რამდენად იძლევა ხელშესახებს ნ. მარის მსჯელობა დაღესტნურ ენათა სონორულობაზე.

დღეს სინქრონიკაში თანაარსებულ იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან მხოლოდ ქართველურ ენებს აქვთ სრული პარადიგმა ე. წ. ორწევრა ჰარმონიული დეცესიური კომპლექსებისა:

A ტიპი. ხშული + ხშული

ბგ	ფქ	პკ
ღგ	თქ	ტკ
ძგ	ცქ	წკ
ჯგ	ჩქ	ჭკ

B ტიპი. ხშული + სპირანტი

ბღ	ფხ	პყ
ღღ	თხ	ტყ
ძღ	ცხ	წყ
ჯღ	ჩხ	ჭყ

ამ ტიპში მკვეთრებთან ფიქსირებული ფარინგალური მკვეთრი **ჟ** არტიკულაციურად ხშულთა რიგშია (შდრ. თ. გამყრელიძე 2000 : 249-256), ფუნქციონალურად კი სპირანტის როლში გამოდის.

C ტიპი. სპირანტი + ხშული

ზგ	სქ
ჟგ	შქ

D ტიპი. სპირანტი + სპირანტი

ზღ	სხ
ჟღ	შხ

ჰარმონიული დეცესიური კომპლექსები ორგვარი წარმოშობისაა ქართველურ ენებში: 1) დასაბამიერი და რედუქციის შედეგად მიღებული ან მორფემათა მიჯნაზე წარმოქმნილი, მაგრამ განსახილველი საკითხისთვის ამას გადაწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს.

სპორადულად და ფაკულტატურად დეცესიური ჰარმონიული კომპლექსები გვხვდება აფხაზურ-აბაზურსა და ნახურ ენებში. მაგრამ როგორც აღვნიშნე, სისტემურ ხასიათს ისინი მხოლოდ ქართველურ ენებში ატარებენ და ენათა ამ ჯგუფის ერთგვარ მარკერს წარმოადგენენ.

ამგვარივე მარკერს დაღესტნური ენებისას წარმოადგენენ ორწევრა თანხმოვანთკომპლექსები, რომელთა ერთი წევრი აუცილებლად **სონორია!**

დაღესტნურ (ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ) ენათა „ორწევრიანი ძირეული კონსონანტური ჯგუფების განხილვის შედეგად გამოვლინდა მათთვის დამახასიათებელი შემდეგი სტრუქტურული თავისებურებანი: ძირეული ჯგუფის ერთ-ერთი წევრი ყოველთვის სონორი თანხმონიითაა წარმოდგენილი“ (ბარნოვი 2005 : 17).

ფვიქრობ, სწორედ დაღესტნურ ენათა ამ თავისებურებას გულისხმობდა აკადემიკოსი ნიკო მარი, როდესაც დაღესტნური ენები „სონორულ ტიპს“ მიაკუთვნა, მით უმეტეს, რომ დეცესიური ჰარმონიული კომპლექსების არსებობა, როგორც ქართველურ ენათა სპეციფიკური მახასიათებლისა, პირველად სწორედ ნ. მარს ჰქონდა შე-

მჩნეული: „წინაენისმიერი თანხმომენები + უკანაენისმიერი თანხმომენები (სწორედ ამ მიმდევრობით) გვაძლევს ჰარმონიულ ჯგუფებს“.

მ ე დ ე ა ლ ლ ო ნ ტ ი

ზრუნვის ლექსიკურ-სემანტიკური ბუდისათვის

1) ქართული **ზრუნვის** ლექსიკურ-სემანტიკურ ბუდეში შემოკრებილი ლექსიკური ერთეულები სამი სემანტიკური მიმართულებით გადანაწილდება:

I. მზრუნველობა — როდესაც ძალისხმევა მიმართულია მოვლა-დახმარებისკენ (საკუთარი თავისა თუ სხვისათვის). ამის დასტურია ძველი ქართული: **ზრუნვა** „გარჯა, ღვაწლი, რაიმე ღონისძიება“ და **ზრუნვის დება** „ზრუნვა“ (ი. აბულაძე), **მზრუნველობა** „კურატორობა, მეურვეობა“, **მზრუნველი, მზრუნავი** „მომვლელი“, **თანამზრუნველობა** „ზრუნვა, დახმარება“ და **თანამზრუნველი** „ჭირისუფალი“ (ზ. სარჯველაძე), **სამზრუნველო** „მონასტერი“ („სამზრუნველოს წერილთა შინა მონასტერსა უწოდენ. მონასტერი ლათინურია, ქართულად სამზრუნველო ჰქვიან მონაზონთ (მონოზანთ) საკრებულოსა“ — სულხან-საბა); შდრ.: ქართ. **ზრუნვა** (← **ზრ-**) და სვან. ლი-ზარ-ე „ზრუნვა; დაცვა“ (ფენრიხი-სარჯველაძე).

II. საზრუნავი — როდესაც ძალისხმევა იწვევს ურვა-წუხილსა და შფოთს. ამის დასტურია ძველი ქართული: **ზრუნვა, დაზრუნვა** „შფოთი, აღძვრა. ურვა, წუხილი“; საზრუნავი, სადარდო“ (ი. აბულაძე), **ზრუნვა** „(მათე 6, 25) შიში დაცემისა, გინა ნავდვლაჲ(სა), გინა ინაღვლა“, **საზრუნავი** „სანავდვლო საქმე“ (სულხან-საბა), **შეზრუნ(ვ)ება** „შეწუხება, დაღონება, ურვა, შეშფოთება“, **შეზრუნვებული** „შეწუხებული“ (ი. აბულაძე), **მიმოდაზრუნვა** „ფუტსფუსი“, **მრავალმზრუნველი** „დაუდგარი, მოფუსფუსე“ და **მრავალმზრუნველობა** „დიდად ზრუნვა“ (ზ. სარჯველაძე); შდრ.: ქართ. **ზარ-** „დაზარება“ და სვან. ლი-ჟარ „მოწყენა, მობეზრება“ (გ. კლიმოვი).

ამავე სემანტიკურ მიმართულებას განეკუთვნება უქონლობის **უ-ო** თავსართ-ბოლოსართიანი ძველი ქართული **უზრუნველი, უზრუნავი** „უზრუნველი, უნადვლო, უშფოთველი; თავის უფალი ზრუნვისაგან“, **უზრუნველად** „უზრუნველად, უშფოთველად, უნადვლელად, უურველად“ **უზრუნველობა** „უზრუნველობა, უურველობა, უდარდელლობა, სიმშვიდე; თავის უფლება ზრუნვისაგან, უნადვლობა, დაუდევნელობა, უთაურობა“, **უზრუნველ-ყოფა, უზრუნველ-ქმნილი** „დამშვიდება, შეუწუხებლობა, დაწყნარება; უდარდელ-ყოფა; უნადვლო-ყოფა, უნადვლო-ქმნილი“ (ი. აბულაძე, ზ. სარჯველაძე, დ. ჩუბინაშვილი).

III. ხმიანობა — როდესაც ძალისხმევა შემაწუხებელი (კრთომის, შიშისა და ძრწოლის გამომწვევი) ხმის გამოცემა ახლავს. ამის დასტურია ძველი ქართული: **ზრუნი** „გოდების ბანი“ (სულხან-საბა), „გოდება; გოდების ბანი მტირალთაგან“ (დ. ჩუბინაშვილი), „ზარის გოდების ბანი“ (ივ. ჯავახიშვილი), **ზრიალი** „საზარელი მრავალხმიანობა“ (სულხან-საბა), ქართ. **ზრ-**ილ-ი და მეგრ. **რჟ-**იოლ-ი (← **ჟრ-**იოლ-ი) „ხმიანობა“ (გ. კლიმოვი, ფენრიხი-სარჯველაძე). აქვე უნდა მოვიხმოთ ძველი ქართული **ზრზ-ოლ-ა** „ძრწოლა“ და ქართ. **ჟრჟ-ოლ-ა** „ჟრწოლა, ცახცახი“, ძველი ქართული **ზრზ-ენ-ა** გაღიზიანება, გალაღება“, **ზრზ-ინ-ება** „წინააღმდეგობა, ურჩობა“ და ქართ. **ზრზენ-/ზრზინ-** „შეშფოთება, აღზუნება“, მეგრ. **ზგრზგნ** „ხმაური, გუგუნი“;

ამავე სემანტიკური მიმართულებისაა **ზარის** („სპარს. ელდა, ანაზლი შიში, განკრთომა; ტირილი, გოდება“ — დ. ჩუბინაშვილი) შემცველი ლექსიკური ერთეულები: **საზარელი** „ზარის დასაცემელი სასმენელი ესმას, ანუ საოცარი რამე იხილოს, შიშისა და წყენისა ზარმა ესრე შეიპყრას, დიდხანს შემშთვარივით იყოს“ (სულხან-საბა), „საძაგელი, საშინელი“ (ი. აბულაძე, ზ. სარჯველაძე), **ზარი** „საზარელისაგან შიში“ (სულხან-საბა), „შიში; შეძრწუნება“ (ი. აბულაძე, ზ. სარჯველაძე), **ზარის-დაცემა** „შეშინება“, **ზარ-დაცემული** „შეშინებული“, **ზარის-განჯდა** „შეშინება, შეკრთომა“, **ზარ-განჯდილი** „შეშინებული, შეძრწუნებული“. **ზარ-ჯდომა** „ელდის ცემა“ (ი. აბულაძე, ზ. სარჯველაძე), ასევე ფრაზეოლოგიზმები: **შიშისზარი დაეცა, თავზარი დაეცა**; შდრ.: ქართ. **ზარ-**ი და მეგრ. **ზორ-**ი „საყვირის ხმა“; ქართ. **უ-ზარ-მა-ზარ-**ი და მეგრ. **ზორ-**ი „დიდი“ (ფენრიხი-სარჯველაძე), შდრ. ასევე **ზან-ზარ-ი**.

2) **ზრუნვის** წარმოდგენილ ლექსიკურ-სემანტიკურ ბუდეში აშკარად იკვეთება დაპირისპირებული სემანტიკური პარადიგმები: ერთი მხრივ, **„მოვლა-პატრონობის მიზნით გაწეული სამზრუნველო საქმე“** (I მიმართულება) და, მეორე მხრივ, **„შემაწუხებელი სამზრუნავი საქმე“** (II და III მიმართულებები).

შესაბამისი საღვთისმეტყველო მასალა (წმიდა წერილიდან), წმიდა მამათა კომენტართურთ, ამოწმებს საანალიზო სემანტიკურ პარადიგმებში აღბეჭდილ დაპირისპირებას: გამიჯნულია ამსოფლიური (ოდენ ხორციელი) და სულისათვის სარგო (საცხოვნებელი) საგანი **ზრუნვისა** თუ **სამზრუნავისა**.

ნ ა ტ ო შ ა ვ რ ე შ ი ა ნ ი

-მოშ ნაწილაკის სინტაქსური ფუნქციისათვის სვანურში

სვანური ენა მდიდარია უარყოფითი ნაწილაკებითა და ამ ნაწილაკთაგან წარმოებული უარყოფითი ნაცვალსახელებით, უარყოფითი ზმნიზედებითა და კავშირებით. სიმრავლეს დიალექტური ნაირსახეობებიც განაპირობებს. სწორედ მათი საშუალებით გადმოიცემა წინადადების უკუთქმითობა.

მოხსენებაში ყურადღებას გავამახვილებთ **-მოშ** ნაწილაკზე, რომელიც მნიშვნელოვან როლს თამაშობს წინადადებაში უკუთქმითობის გამოხატვის თვალსაზრისით.

მოქმედების შეუძლებლობის გამოსახატავად ენა იყენებს უარყოფით ნაწილაკებს: **მადშ | მანჩ** (ლნტ.), **დეშ** (ჩოლ.), **დოშ, დეშმა, დეშმამ, დეშსა** (ლშხ.)... „ვერ, ვერა, ვერაფერი“; უარყოფით ნაცვალსახელებს: **დეშინარ | დეშნარ | დეშმარ** (ბზ., ლნტ.), **დეშნარ** (ჩოლ.), **დეშნარ | დეშნარდ | დეშნარდმოშ** (ლშხ.), **დარმოშ** (ბზ.), **დარმოშ | დარდმოშ** (ბჭ.), **დარმოშ | დარდმოშ** (ლშხ., ჩოლ.) „ვერავინ“; **დეშსამა | დეშმა** (ზს.), **დეშმა** (ლხმ.), **დესამმოშ | დესამამმოშ** (ბზ., ჩოლ.) **მანგუეშმოშ** (ბჭ.) „ვერარა, ვერაფერი“; **დესამამმოშ | დეშისმოშ** „ვერაფერს“ და უარყოფით ზმნიზედებს: **დეშემმოშ** (ჩოლ.), **დეშემგმოშ** (ბჭ.) „ვერსად“; **დემხენმოშ** (ჩოლ.) „ვერსაიდან“; **დემჩიქსმოშ | დემჩიქმოშ**

(ლშხ., ჩოლ.) „ვერასდროს“; **დემჟიმოშ | დემშემჟიმოშ** (ლშხ., ჩოლ.) „ვერაფრით“...

აღსანიშნავია, რომ შეუძლებლობის შინაარსის გამოხატვის თვალსაზრისით ჩოლურული ყველაზე მწირ სურათს გვიჩვენებს, „ვერ“ ნაწილაკს მხოლოდ **დეშ** ფორმა გამოხატავს, ხოლო რაც შეეხება აღნიშნული ფუნქციის გამომხატველ სხვა საშუალებებს (სვანურის ყველა დიალექტში, მათ შორის ჩოლურულში), ისინი იწარმოება კატეგორიული უარყოფის გამომხატველ ნაცვალსახელებსა და უარყოფით ზმნი-სართებზე **მოშ** ნაწილაკის დართვით: **დესამმოშ | დესამამმოშ** (ბზ., ჩოლ.) **მანგუეშმოშ** (ბჭ.) „ვერარა, ვერაფერი“, **დარდმოშ** (ლშხ., ჩოლ.) „ვერავინ“; **დემემმოშ** (ჩოლ.) **დეშემგმოშ** (ბჭ.) „ვერსად“; **დემხენმოშ** (ჩოლ.) „ვერსაიდან“; **დემჟიმოშ | დემშემჟიმოშ** (ლშხ., ჩოლ.) „ვერაფრით“ და ა. შ. მაგ.:

დესამმოშ ოხმევერ „ვერაფერი ვერ გავიგე“, **დესამამმოშ** ოხგერჯ „ვერაფერი მოვახერხე“, **დემშემჟიმოშ** ოთლორაჟუ „ვერაფრით მოვატყუე“, **დეშემგმოშ** ოხუთხა „ვერსად უპოვია“, **დემჩიქსმოშ** ოხგრამ ავის „ვერასდროს დავიჭირე სახლში“...

სვანურში, ქართულის მსგავსად, გვხვდება ფორმოზღვივად გამოხატული ორმაგი უარყოფა. სწორედ განსახილველი ნაწილაკი **-მოშ** დაერთვის უარყოფით ზმნისართებსა და უარყოფით ნაცვალსახელებს და მხოლოდ და მხოლოდ ამ გზით გამოიხატება ორმაგი უარყოფითი ფორმები, მაგ.:

დარდმოშ ჩუემინ (ბჭ.) „ვერავინ ვერ გააკეთა“
მანგუეშმოშ ენმევერე (ბჭ.) „ვერაფერი ვერ გაიგო“
დემჟიმოშ ონჯუედ (ლშხ.) „ვერაფრით ვერ მოვედი“
დესამმოშ ოხსახ (ჩოლ.) „ვერაფერი ვერ მოვახერხე“
დემხენმოშ ონჯუ (ჩოლ.) „ვერსაიდან ვერ მოვიტანე“...
ხოლო ცალკე აღებულ **მოშ** ფორმას (დიალექტების მიხედვით) სხვადასხვა სემანტიკური დატვირთვა აქვს, მაგ. „ცალკე, სხვანაირი, ცუდი“, ანუ მას, ცალკე აღებულს, უარყოფითობის მნიშვნელობა არა აქვს. **მოშ** ნაწილაკი დაერთვის **დეთანა** (ლნტ), **დეთანა** (ლშხ., ჩოლ.) „არც“ კავშირსაც და მასაც შეუძლებლობის სემანტიკას ანიჭებს, მაგ.: **დეთანა მოშ** „ვერც“.

უნდა აღინიშნოს, რომ **მოშ** ნაწილაკის ფუნქცია შეუძლებლობის გამოხატვით არ შემოიფარგლება, იგი ამავე დროს შეიძლება შეგვხვდეს წართქმით წინადადებაშიც, ხოლო როგორც შესაძლებლობის აღმნიშვნელი ნაწილაკი, ძირითადად გამოიყენება პირობით წინადადებებში და ახლავს კავშირებს. მაგ.:

ეჩას ე მოშ ჩუ ხადგარი, ეჩქა ისგვათან დწარ არი (ბზ. პრ. 231) „იმას თუ მოკლავ (ე. ი. მოკვლას თუ შეძლებ), მაშინ შენისთანა არავინ იქნება (არის)“.

ლახ მოშ ჩტანვდე, ეჯის მი ლოხუოდღლი ნაგერჯს (ჩოლ.) „თუ ჩამო-იტან (ე. ი. ჩამოტანას თუ შეძლებ), იმას მე მოვაცემინებ გასამრჯელოს“...

გ ა ჟ ა შე ნ გ ე ლ ი ა

აფხაზური უკანაენისმიერი თანხმოვნების ჩერქეზული შესატყვისებისათვის

უკანაენისმიერი თანხმოვნების ფუნქციონირების თვალსაზრისით აფხაზურ-ჩერქეზულ ენებში სხვადასხვაგვარი ვითარება გვაქვს.

აფხაზურსა და აბაზურში უკანაენისმიერთა რიგში წარმოდგენილია 15 თანხმოვანი — 9 ხშული და 6 სპირანტი; მათ შორის 5 მარტივი თანხმოვანია (გქკ ლხ), 5 — პალატალიზებული (გქქკ ლწ) და 5 — ლაბიალიზებული (გქქკღწ). ჩერქეზულ სალიტერატურო ენებსა და დიალექტთა მეტ წილს უკანაენისმიერი მარტივი ხშული თანხმოვნები არ გააჩნია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში რამდენიმე სიტყვაში **ს** და **შ** სპირანტთა მეზობლად ყრუ ხშულთა შემონახვის ფაქტს (მაგ., ადილ. ფსქან „ხველა“, შიკან „ხბო“); მხოლოდ ყაბარდოული ენის ყუბანის დიალექტის ბაბუგოს კილოკავშია დაფიქსირებული მარტივი და პალატალიზებული ხშულების ფაქტული მონაცვლეობის ფაქტი (მ. კუმახოვი).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ბუნებრივია, აფხაზურ-აბაზური უკანაენისმიერი ხშულების შესატყვისად ჩერქეზულ ენებში პალატალიზაციის შედეგად მიღებული **ჟ ჩ ჭ** გვქონდეს (მაგ., აფხ. აბჯა : ჩერქ. ბაჯა „მელა“), მაგრამ სხვაგვარი შესატყვისობაც დასტურდება, კერძოდ, აფხ. **ქ** : ჩერქ. **ხ** (აფხ. აქეთა „სოფელი“ : ჩერქ. ხწთგ — „ბოსტანი“, აფხ. -ქა < *ქა : ჩერქ. — ხწ — მრ. რ. მაწარმოებელი); ამოსავლად **ქ** ივარაუდება.

რაც შეეხება ლაბიალიზებულ თანხმოვნებს, ისინი იდენტურ შესატყვისობებსაც გვიჩვენებენ (მაგ., აფხ. აგოგ : ჩერქ. გოგ „გული“),

და არაიდენტურსაც (მაგ. აფხ. აგო სიტყვაში აგოაშო „ჭიშკარი“ და ჩერქ. ჭო — სიტყვაში ჭოაბჟან „ჭიშკარი“).

სპირანტებში არსებული ვითარება საგანგებო განხილვას მოითხოვს.

ი ზ ა ჩ ა ნ ტ ლ ა ძ ე

ლაბიალიზაცია-დელაბიალიზაციის ურთიერთმიმართებისათვის კოდორულ ტოპონიმიაში

სვანურ ენაში ძალზე გავრცელებულია როგორც ლაბიალიზაციის, ისე დელაბიალიზაციის ურთიერთგამომრიცხველი პროცესები. ეს უკანასკნელი ყველაზე მეტად ახასიათებს ბალსქვემოური დიალექტის ლახამულურ კილოკავს (მ. ქალდანი), მაგრამ რომ იგი მეტნაკლებად ყველა დიალექტში იყო გავრცელებული, ამაზე მიუთითებენ ძველი სვანური ხალხური სიმღერებისა და ანდაზა-გამოცანების ენა, აგრეთვე ცალკეული იდიომატური გამოთქმები და ტოპონიმური ერთეულები.

1889 წლის მონაცემების მიხედვით, დალის, კვანის, გვანდრისა და ჩხალთის ხეობებს შორის ულამაზესია და უმდიდრესი პირველი მათგანი. „კვანი ქარტაზე საკენია“ (ნიჟარაძე 1964:161), რაც ძალზე მნიშვნელოვნად გვეჩვენება **სა-კენ**-ის ეტიმოლოგიის გარკვევისათვის („საკვერნე“ > ***სა-კჷერნ** > ***სა-კჷენ** > **სა-კენ** — აუსლაუტის გამარტივება სვანურში და **რ** სონორის დაკარგვა ინლაუტში ჩვეულებრივი მოვლენაა ქართველურ ენებში). **კჷან**, ვფიქრობთ, უმგულური უნდა იყოს, თუმცა ის ერთ ბალსქვემოურ ანდაზაშიც აქვს დადასტურებული მესტიელ მიხეილ ჩართოლანს (**კჷან-ოლ ლწქმათე ამჩედღლი, ტუფ ეჩე ათხედა** — „კვერნა საშოვარზე წასულა, ტყავი იქ დარჩენია“ — ნიჟარაძე 1964:224; შდრ. იფარული: **კჷენ ლწქმათენსერ ვმჩედ ი ტუფ ესერ ეჩწოცჷნირა** — „კვერნა საშოვარზე წავიდა და ტყავი იქ დატოვაო“ — კორძია 2000:90; და ლახამულუ-

რი: **კენ ურინ დან ესერ ხოტმურა** — „კვერნა ორჯერ არავის გაუტყავებიაო“ — დავითიანი 1973:46).

კუნ და **სა-კენ** ფორმათა ურთიერთშეპირისპირებას გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს დელაბილიზაციის პროცესის ისტორიისათვის სვანურში. აშკარაა, რომ **საკენ** ტოპონიმი ბალსქვემო სვანეთიდან კოდორის ხეობაში ჩასახლებულთა მიერაა შექმნილი. სპეციალური ლიტერატურიდან (მ. ქალდანი) კარგა ხანია ცნობილია, რომ თანამედროვე ლახამულური კილოკავის ფონოტაქტიკას სპეციფიკურს ხდის დელაბილიზაცია, რითაც ის საგრძნობლად უპირისპირდება ბალსქვემოური კილოკავების (აგრეთვე სვანურის სხვა დიალექტების) მონაცემებს, მაგრამ ლახამულელებს არასოდეს უცხოვრიათ კოდორის ხეობაში (გუჯეიანი 1939 : 274), ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ საანალიზო ტოპონიმი ჭუბერელ — ფარელ — ეცერელ — ცხუმარელ — ბეჩოელთა ნაღვაწი უნდა იყოს.

ზოგი ჩვენი კოდორელი ინფორმატორის მეტყველებაში ძალზე იშვიათად **კუნ** წარმოდგენილია **ყუნ** ვარიანტის სახითაც. იმავე ტექსტებში გვხვდება **ლე-კუ-ა** ტოპონიმიც, რომელიც, ვფიქრობთ, იგივე ქართული **სა-კენ**-ია, ოღონდ სვანური გაფორმებით. ძალზე საინტერესოა, რომ სვანურ ვარიანტში ლაბიალური ელემენტი **-ჟ-** დაცულია, რაც ამ ძირის არქაულობაზე მეტყველებს კოდორულ სვანურში.

აქა-იქ გაიგონებთ **რე-კუ-ა** ვარიანტსაც; **ლ>რ** გარკვეული პოზიციით შეპირობებული ფონეტიკური პროცესია ზანურში (გ. როგავა), თუმცა ამას ვერ ვიტყვით სვანური ენის შესახებ, ყოველ შემთხვევაში ჯერჯერობით მაინც, ვიდრე საკითხი სპეციალურად არ იქნება შესწავლილი, ისე კი ანალოგიური ფაქტები აქაც დასტურდება: **ცილ** (ზს., ლშხ.)/**ცირ** (ლნტ.) — 1. კანი, ქერქი; 2. ცილა; 3. ტყავი..., **ცილ** (ჩოლ.) — ხის კანის შიგნითა წვნიანი ლორწო, ცილა. შდრ. ქართ. **ცილ-ა** — კვერცხის თეთრი გული, გინა ხის ქერქის შიგნითი კანი (საბა), **ცილ-ი** (იმერ.) — გოგრის ან საზამთროს კანის თეთრი ნაწილი, **ცილ-ა-მ-პ-ალ-ი** (ქიზ.), **ცილ-ა-მ-პ-ალ-ა** (ფშ.) — ქერქ და ცილაშემომპალი ჭიგო ვაზისა, ერთი მხრივ, და „კანის გა-**ცლ-ა**“, ლი-**ცირ-ე** (ბზ., ლშხ.), ლი-**ცირ-ე** (ბქ., ლნტ.), **ცირ-ა** (ჩოლ.) „აღლეტვა, კანის გაცლა, გაფცქვნა“; **ცილ-ე** (ზს., ლნტ.), **ცგლ-ე** (ლშხ.) „აპობს, ხევს, ხლეჩს, გლეჯს, ხეთქს“. ამ ფორმებისთვის შესაძ-

ლოა ამოსავალი იყოს ***ცილ-ირ-ა**, მაშინ ადვილად აიხსნება ძირისეული ხმოვნის სიგრძე.

ასე რომ, სპეციალურ ლიტერატურაში (ჩუხუა 2000-2003:337) გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სვანური **ცილ** („კანი, ქერქი“) და ქართული (იმერული) **ცილ-ი** („გოგრის ან საზამთროს კანის თეთრი ნაწილი“) ლექსემებისთვის ამოსავალი უნდა იყოს შიშინა სიბილანტის შემცველი ვარიანტი (***ჩილ**), მთლად სიმართლეს არ უნდა შეესაბამებოდეს, რადგანაც, როგორც დავინახეთ, ქართველურ ენებში **ცილ-ი** და **ცილ-ა** ისტორიულად სინონიმები ჩანს (ბოლოს და ბოლოს „ცილა“-ც ხომ „კანია, გამჭვირვალე მასა კვერცხის გულის გარშემო“, ის ნაწილია, რომელიც **ს-ცილ-დ-ებ-ა**, **ე-ცლ-ებ-ა** კვერცხის გულს?), რომლებიც ყველა ქართველურ ენაში სწორედ სისინა სიბილანტითაა წარმოდგენილი.

ვიდრე **ლ>რ** თანხმოდგენადაწვევის საკითხს საგანგებოდ არ შევისწავლით სვანურში, მანამდე სრულიად ბუნებრივია, გავიზიაროთ სპეციალურ ლიტერატურაში (ჩუხუა 2000-2003:18) გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ **ლ>რ** ფაკულტატიური ფონეტიკური პროცესია სვანურში, რომელიც არ არის შეპირობებული გარკვეული პოზიციით. ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ როგორც **ცილ-/ცირ-** ძირის, ისე **ლე-კუ-ა/ რე-კუ-ა** ლექსემის შემთხვევაში **ლ>რ** მეორეული, შედარებით გვიანდელი პროცესი ჩანს.

მ ა ნ ა ნ ა ჩ ა ჩ ა ნ ი ძ ე

დიფერენციული ნიშანი ლექსიკოგრაფიაში — V. ი. კარაულოვის ლექსიკონთა პარამეტრული ანალიზის მეთოდოლოგია

ლექსიკოგრაფიის თეორიასა და პრაქტიკაში დიფერენციული ნიშნის განსაზღვრის გზაზე პრინციპული მნიშვნელობისა აღმოჩნდა ლექსიკონთა პარამეტრული ანალიზის მეთოდოლოგია, რომლის შემომტანიც არის ცნობილი მკვლევარი ი. კარაულოვი. ლექსიკოგრაფიის ფუნდამენტური კანონზომიერებების კვლევაში, ლექსიკოლოგიისა და იდე-

ოგრაფიის ყველაზე მწვავე პრობლემების ანალიზმა (დაწყებული კარტოთეკათა შედგენით, სალექსიკონო საქმის ლექსიკოლოგიური უზრუნველყოფით და დამთავრებული ლექსიკის მანქანური დამუშავებით) მკვლევარს ბიძგი მისცა შეენიშნა და შეესწავლა თანამედროვე ლექსიკოგრაფიული პრაქტიკის ერთი მძლავრი ტენდენცია, რასაც მან ენის ლექსიკოგრაფიული პარამეტრიზაცია უწოდა. ამ კვლევის საფუძველზე შეიქმნა კიდევ ლექსიკონთა პარამეტრული ანალიზის მეთოდის (გრცლად იხ. მ. ჩაჩანიძე: 1) ენის ლექსიკოგრაფიული მოდელი და ლინგვისტურ მონაცემთა ბაზები. გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი, 1. ქუთაისი, 2005; გვ. 18-27, 2) კომპიუტერული ლექსიკოგრაფია და ლექსიკონთა ტიპოლოგიის საკითხი. გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი, 7. ქუთაისი, 2006; გვ. 40-45).

ი. კარაულოვის აზრით, პარამეტრული ანალიზის პირობებში, ლექსიკოგრაფიული პრაქტიკის თანახმად და ლექსიკონთა ტიპოლოგიის აგების მიზნით, უმთავრესია ლექსიკონთა ტიპების განსაზღვრა ლექსიკონთა წყაროებისა და ადრესატების შესაბამისად:

წყარო ← ლექსიკონი → ადრესატი

საბოლოოდ მივიღებთ ლექსიკონთა ორ ცენტრალურ ტიპს: ა) ლინგვოცენტრულსა და ბ) ანთროპოცენტრულს.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ თუმცა ი. კარაულოვს ეს საკლასიფიკაციო სისტემა აღარ გაუღრმავებია და უფრო გამოკვეთილი სახით არ მოუცია ლექსიკონთა კლასიფიკაცია, მის მიერ შემოტანილმა და დამკვიდრებულმა ლექსიკოგრაფიული პარამეტრის ცნებამ და ლექსიკონთა პარამეტრული ანალიზის მეთოდის საეტაპო როლი შეასრულა მომდევნო პერიოდის თეორიული ლექსიკოგრაფიის აქტუალური პრობლემების დამუშავებაში, ახალ ტიპოლოგიათა აგებაში და რაც ყველაზე ღირებულა, ენობრივ მონაცემთა დამუშავების თანამედროვე ეტაპზე ლექსიკონთა პარამეტრული ანალიზის მეთოდის მეტად ქმედით აღმოჩნდა კომპიუტერული ლექსიკოგრაფიის თვალსაზრისითაც.

ა ლ ე ქ ს ი კ ი ნ ჯ ა რ ა უ ლ ი

„ვეფხისტყაოსნის“ მთავარ გმირებს მეტსახელები „ტარია“ და „ნესტანჯარ“ ინტერპოლატორმა დაარქვა

1. „ვეფხისტყაოსანში“ *ტარიელი ტარია*-დ შეცვლილია 10 (ათ) სტროფში, *ნესტან-დარეჯანი ნესტანჯარ*-ად 2 (ორ) სტროფში.

2. მოხსენებაში დასაბუთებელია ამ სტროფების ჩანართობა.

3. ჩანართია პოემის ის მონაკვეთი, სადაც ვითომ *ტარიელი* და ავთანდილი დაობენ, ქაჯეთიდან დაბრუნების შემდეგ ჯერ არაბეთში უნდა მივიდნენ თუ ინდოეთში?

4. ამ მონაკვეთში 22 (ოცდაორი) ასეთი სტროფი აღირიცხება. ამრიგად, *ტარიის* და *ნესტანჯარის* სტროფებთან ერთად, პოემის ძირითად ტექსტს უნდა მოსცილდეს 34 (ოცდათოხმეტი) სტროფი.

ტარიელს პოემაში მისი ახლობლები, პოემის მთავარი გმირები ვითომ მოფერებით სახელს „*ტარია*“-ს არ ეძახიან, ე. ი. ეს თიკუნი ინტერპოლატორთა მოგონილია და მხოლოდ ისინი იყენებენ.

პროექტი „მთის კავკასიური ენები საქართველოში“. II

პროექტი ხორციელდება ქართველოლოგიის, ჰუმანიტარული და სოციალური მეცნიერების ფონდში (რუსთაველის ფონდი) მოპოვებული №026-08 გრანტის მეშვეობით.

ვაჟა შენგელია

საგრანტო პროექტზე მუშაობის მეორე წლის (V-VIII კვარტალები) შედეგების შესახებ

საანგარიშო წელს გათვალისწინებული იყო ექვსივე საკვლევი ენობრივი ერთეულის (ბათუმელ აფხაზთა მეტყველება, ჩეჩნური ენის ქისტური დიალექტი, წოვა-თუშური ენა, ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი, ბეჟიტური ენა, უდიური ენა) მორფოლოგიის საკითხების კვლევა უკვე არსებული და ახლად მოპოვებული მასალის საფუძველზე.

მეხუთე კვარტალში გათვალისწინებული იყო სახელთან დაკავშირებული საკითხების დამუშავება.

ბათუმელ აფხაზთა მეტყველებაზე მუშაობას განაგრძობდა **ნანა მაჭავარიანი**, კერძოდ, მეხუთე კვარტალში დამუშავდა არსებითი სახელის მორფოლოგიის საკითხები. როგორც ცნობილია, აფხაზურს ძირითადი ბრუნვები არ გააჩნია, ხოლო მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვები ჩამოყალიბების სტადიაშია. სამაგიეროდ, არსებით სახელს მოეპოვება კუთვნილების სპეციფიკური კატეგორია, რომელიც ასრულებს კუთვნილებითი ნაცვალსახელის როლს და გამოიხატება პირისა და კლასის მიხედვით ცვალეზადი პრეფიქსებით. ყურადღება გამახვილდა ამ კატეგორიის ფუნქციონირებაზე საკვლევი ენობრივი ერთეულში.

როსტომ ფარეულიძემ წარმოადგინა არსებითი სახელის ანა-

ლიზი ჩეჩნური ენის ქისტური დიალექტის მონაცემთა საფუძველზე. განხილულია გრამატიკული კლასის საკითხი, ბრუნებისა (ბრუნვათა სისტემა, ძირითადი და თანდებულიანი ბრუნვები) და მრავლობითი რიცხვის წარმოების თავისებურებანი. ყველა საკითხი განხილულია ჩეჩნურ სალიტერატურო ენასთან შედარება-შეპირისპირებით.

ლატავრა სანიკიძემ განიხილა წოვა-თუშური (ბაცბური) ენის არსებითი სახელის ბრუნებისა და მრავლობითი რიცხვის წარმოების საკითხები, ბრუნების ტიპები, გრამატიკული კლასის ფუნქციონირების თავისებურებანი.

მოპოვებული დიალექტური მასალისა და სპეციალური ლიტერატურის ანალიზის საფუძველზე **ლევან აზმაიფარაშვილმა** დამუშავა ყვარლის რაიონის სოფელ თივში წარმოდგენილი ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის გრამატიკული კლასისა და რიცხვის, ბრუნების პროცესის, ძირითად და ადგილობით ბრუნვათა ფუნქციონირების საკითხები სალიტერატურო ენის მონაცემებთან შედარებით, აგრეთვე, ზედსართავი და რიცხვითი სახელების, ნაცვალსახელის თავისებურებანი.

ნოდარ არდოტელის ანალიზის საგანი იყო გრამატიკული კლასის ფუნქციონირების, ბრუნვათა შედგენილობისა და ბრუნების პროცესის, მრავლობითი რიცხვის წარმოების საკითხები ბეჟიტურ ენაში.

რომან ლოლუამ გაანალიზა უდიური ენის არსებითი სახელის სტრუქტურისა და სიტყვაწარმოების, ბრუნებისა და მრავლობითი რიცხვის წარმოების თავისებურებანი.

მეექვსე კვარტალში ჩატარდა უდეტრების ანუ ე. წ. დამხმარე მეტყველების ნაწილების (ზმნისართი, თანდებული, ნაწილაკი...) სტრუქტურულ-სემანტიკური ანალიზი ექვსივე საკვლევი ენობრივი ერთეულის მონაცემთა გათვალისწინებით.

მეშვიდე კვარტალი დაეთმო ზმნური კატეგორიების ანალიზსა (გრამატიკული კლასი, პირი, კატეგორიები, პოტენციალისი...) და პრევერბთა ფუნქციონირების საკითხთა ანალიზს.

ყოველი კვარტალის ბოლოს პროექტის მონაწილეებმა წარმო-

ადგინეს სათანადო სამუშაოები და მუშაობის ინდივიდუალური ანგარიშები, რომელთა საფუძველზე შედგა კვარტალური გაერთიანებული ანგარიშები. შესრულებული სამუშაოების, გაერთიანებული ანგარიშების ელექტრონული ვერსია და კომპაქტ-დისკზე შეტანილი ენობრივი მასალა, აგრეთვე, სხვა საჭირო დოკუმენტაცია გათვალისწინებულ ვადაში წარედგინა რუსთაველის ფონდს.

მეშვიდე კვარტალში ჩატარდა სამეცნიერო ექსპედიციები ადგილზე მასალის მოსაპოვებლად (ნ. მაჭავარიანი — ბათუმი, რ. ფარეულიძე — პანკისის ხეობა, ლ. სანიკიძე — ახმეტის რაიონის სოფელი ზემო ალვანი, ლ. აზმაიფარაშვილი — ყვარლის რაიონის სოფელი თივი, ნ. არდოტელი — იმავე რაიონის სოფლები სარუსო და ჩანტლისყურე, რ. ლოლუა — სოფელი ოქტომბერი), მასალა ჩაწერილია როგორც ხელით, ისე დიქტოფონზე და ვიდეოკამერით.

მერვე კვარტალში ივარაუდება დასრულდეს ზმნის მორფოლოგიის საკითხების განხილვა, კერძოდ, წარმოდგენილი იქნება დროკლოთა ანალიზი წარმოებისა და სემანტიკის თვალსაზრისით.

ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე საგრანტო პროექტის მონაწილენი წარმოადგენენ პროექტის თემასთან დაკავშირებულ მოხსენებებს.

ნ ა ნ ა მ აჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი

ბათუმელ აფხაზთა მეტყველების შესახებ. II

ცოცხალ დიალექტთა და თქმათა მონაცემები საიმედო წყაროა ენის ისტორიული განვითარების სურათის აღსადგენად. ახალდამწერლობიანი აფხაზური ენის ისტორია უნდა აღდგეს დიალექტოლოგიისა და მონათესავე ენების მონაცემთა გათვალისწინებით, ამიტომ ნაკლებად შესწავლილი თქმების (კილოების) გამოკვლევა არის აფხაზურ

რი ენის განვითარების გზის უკეთ შესწავლის აქტუალური ამოცანა.

იმ ბათუმელ აფხაზთა მეტყველება, რომლებიც ას წელზე მეტია მოწყვეტილი არიან აფხაზურ დიალექტთა გავრცელების ძირითად ტერიტორიას, იძლევა ძვირფას მასალას აფხაზური ენის ისტორიის გასათვალისწინებლად.

ენობრივი მონაცემები სწრაფად ექვემდებარება ცვლილებას, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ესა თუ ის ენა განსხვავებულ ენობრივ სამყაროშია მოქცეული.

2009 წლის პირველი კვარტალში წარმოდგენილი იქნა აფხაზური ენის არსებითი სახელის მორფოლოგიის ანალიზი; მეორე კვარტალში დამუშავდა ზმნისართის, თანდებულის, ნაწილაკისა და შორისდებულის სტრუქტურისა და სემანტიკის საკითხები; მესამე კვარტალი დაეთმო ზმნის წარმოქმნის კატეგორიების ანალიზს. მუშაობა ჩატარდა არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზისა და, აგრეთვე, ჩვენ მიერ ახლად მოპოვებული საველე ენობრივი მასალის საფუძველზე. ყურადღება გამახვილდა ბათუმელ აფხაზთა მეტყველებისათვის დამახასიათებელ არაერთ თავისებურებაზე.

პროექტის ფარგლებში 2009 წლის მესამე კვარტალში, სამეცნიერო გრანტით გათვალისწინებული სამუშაოს ფარგლებში 7. 06. 09. — 24. 07. 09 მივლინებით ვიმყოფებოდი ქ. ბათუმში, სადაც ვაკვირდებოდი აჭარაში მცხოვრებ აფხაზთა მეტყველებას.

ჩემი ინფორმატორები იყვნენ: აგირბა ნაირა (50 წლის), ჩამბა ფერიდე (88 წლის), აშანბა ნაზი (70 წლის), მუსხაჯბა სური (71 წლის), აბდიბა ლიუდა (55 წლის), აბდიბა ვენერა (56 წლის), ავეჩბა ციალა (70 წლის).

მათგან ჩავიწერე აფხაზური მეტყველების ნიმუშები: ზღაპრები, ფრაზები, ანდაზები (აუდიო და ვიდეომასალა, რომელსაც წარმოვადგენ სამეცნიერო კონფერენციაზე).

ამჟამად მოპოვებულ მასალას ვამუშავებ.

როსტომ ფარეულიძე

ქართულიდან ნასესხები დროის აღმნიშვნელი ლექსიკა ქისტურში

1. დროის აღნიშვნასთან დაკავშირებული ლექსიკა ნახურ ენებ-სა და დიალექტებში შესწავლილი აქვს ი. ალიროევს. მიუხედავად ამისა, ქისტურში დასტურდება ისეთი ლექსემებიც, რომლებიც ი. ალიროევის ნაშრომებში არ გვხვდება. ნათქვამი ეხება ძირითადად ქართულიდან ნასესხებ ლექსიკას.

2. როგორც ჩვენთვის სალიტ. ენასა და დიალექტებში, მათ შორის ქისტურშიც, გამოიყოფა ქართულიდან ნასესხები კვირის დღეთა აღმნიშვნელი სახელები, როგორცაა:

ჩვენური	ქისტური	
ყოველშაბათი	ყოველჩხოთ ყოველჩხოთათ	„ორშაბათი“
პარასკეა	პარესკ პარესკ	„პარასკევი“
შაბათი	შაბათ შხოთ	„შაბათი“
კვირა	კვირაჰ კვირ	„კვირა“
კვირის დღე	კვირის დღე კვირაჰის დღე	„კვირა დღე“

აღნიშნული ფაქტი შენიშნული აქვს ჯერ კიდევ ს. ჯანაშიას. ჩამოთვლილი სიტყვები ჩვენურში ძველ ნასესხობებს წარმოადგენენ.

3. ჩვენურში თვეთა სახელებად გამოყენებულია რუსულიდან ნასესხები სახელები. მაგალითად:

- январ // январь-бутт „იანვარი || იანვრის თვე“ და ა. შ.
- ქისტურში თვეთა სახელები, ქისტურისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური ვარიანტების სახით, ქართულიდან არის ნასესხები:
 - იანვორ || იანვორ ბუთთ „იანვარი || იანვრის თვე“
 - მაის || მაის ბუთთ „მაისი || მაისის თვე“
 - სექტემბერ || სექტემბერ ბუთთ „სექტემბერი || სექტემბრის თვე“...
- გარდა ამისა, ხანდაზმულთა მეტყველებაში დასტურდება თვეთა აღმნიშვნელი ძველი ქართული სახელებიც, როგორცაა (ივნისი-დან დეკემბრის ჩათვლით):

- თიბათ || თიბათ ბუთთ „თიბათვე || თიბათვის თვე“
- კათათ || კათათ ბუთთ „მკათათვე || მკათათვის თვე“...
- მწრდემ ბუთთ „მარიაშობის თვე“...
- ქრიშობ || ქრიშობ ბუთთ „ქრისტეშობის თვე“

4. ქისტურში ქართულიდან ნასესხებია, აგრეთვე:

- საათ „საათი“ (შდრ. ჩვენური ს ა ჰ ა თ)
- წუთ „წუთი“ (შდრ. ჩვენური მინუთ < რუსულიდან)
- წამ „წამი“ (შდრ. ჩვენური სექუნდა < რუსულიდან)...

5. ქისტურში ქართულის კალკებს წარმოადგენენ:

- მერთხა (მართ „საუზმე“+ხა) „სადილობის დრო“
- ფჰაუდერხა (ფჰაუორ || ფჰაოარ „ვანშამი“+ხა) „ვანშამის დრო“
- შდრ. ჩვენური:
 - მართა და'ა „საუზმის ჭამა“ (საუზმობა)
 - დმელყანა ჰუმა და'ა „შუადღეს რამის ჭამა“ (სადილობა)
 - ფჰაუორ და'ა „ვანშამის ჭამა“ (ვანშამობა)
- ნაშრომში არის მსჯელობა იმ ფონეტიკურ მოვლენებზე, რომლებიც თავს იჩენენ ლექსიკის ამ ნაწილის ქართულიდან ქისტურში სესხების დროს.

ლატავრა სანიკიძე

ინტერფერენციის ერთი შემთხვევა წოვა-თუშურ ენაში

წოვა-თუშურ-ქართული ხანგრძლივი ენობრივი ურთიერთობის შედეგად წოვა-თუშურში თავს იჩენს ინტერფერენტული ფაქტები.

როგორც ცნობილია, ენის მორფოლოგია ნაკლებად განიცდის ინტერფერენტულ ცვლილებებს. სპეციალურ ლიტერატურაში დადასტურებულია ინტერფერენციის მაგალითები წოვა-თუშური ენის მორფოლოგიაშიც (დ. იმნაიშვილი, კ. ჭრელაშვილი, მ. მიქე-

ლაძე...): ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს წოვა-თუმურ ენაში **ვითარების ზმნისართი და ვითარებითი ზედსართავი სახელი**.

ჩაჩნურ ენასა და ინგუშურში ვითარებითი ზედსართავი სახელის სახელობით (წრფელობით) ბრუნვასა და ვითარების ზმნისართს საერთო ფორმა აქვს:

ჩაჩნ.-ინგუშ. ათა „იოლი, იოლად“; დიქა „კარგი, კარგად“; დადნ „მსუბუქი, მსუბუქად“; მნსა, ჩეხქა „სწრაფი, სწრაფად“; ლოხა „დაბალი, დაბლა“; წენა „სუფთა, სუფთად“; ჩაჩნ. თიენა, ინგ. საბარ „ჩუმი, ჩუმად“; ჩაჩნ. ხაზა, ინგ. ხოზა „ლამაზი, ლამაზად“; ჩაჩნ. ვონ, ინგ. ვო „ცუდი, ცუდად“...

ვითარებით ზედსართავსა და ვითარების ზმნისართს შორის ფუნქციური განსხვავება დაჩნდება წინადადებაში: ერთი და იგივე ფორმა ზედსართავი სახელის ფუნქციით, ჩვეულებრივ, სახელთან ქმნის სინტაგმას, ზმნისართის მნიშვნელობით — ზმნასთან (მეტწილად), ზედსართავ სახელთან, ზმნისართთან. მაგ., ჩაჩნ. ათა 1. (არსებით სახელთან) „იოლი“: ათა (ზედსართავი სახელი) „იოლი“ ზადაჩა (არსებითი სახელი) „ამოცანა“ — „იოლი ამოცანა“; ათა 2. (ზმნასთან) „იოლად“: ი ზადაჩა ათა (ზმნისართი) „იოლად“ დალო (ზმნა) „ამოიხსნება“ — „ეს ამოცანა იოლად ამოიხსნება“.

ინგ. დიქა 1. (არსებით სახელთან) „ნელი“: დიქა (ზედსართავი სახელი) „ნელი“ ხი (არსებითი სახელი) „მდინარე“ — „ნელი მდინარე“; დიქა 2. (ზმნასთან) „ნელა“: დიქა (ზმნისართი) „ნელა“ დალა (ზმნა) მიედინება ხი — „ნელა მიედინება მდინარე“.

წოვა-თუმურში, ჩაჩნურ-ინგუშურის აგანგანსხვავებით, ზმნისართი ზედსართავი სახელისაგან ფორმითაც განსხვავდება: ატა⁵ „ადვილი“ — ატა⁶ (ატა⁵ში) „ადვილად“; ლაზე⁵ „კარგი“ — ლაზე⁶ (ლაზე⁵ში) „კარგად“; მაწრი⁵ „ტკბილი“ — მაწრი⁶ „ტკბილად“; დავი⁵ „მსუბუქი“ — დავი⁶ „მსუბუქად“; ჭალო⁵ „მაგარი“ — ჭალო⁶ „მაგრად“; ლახუ⁵ „დაბალი“ — ლახუ⁶ „დაბლა“; შორი⁵ „განიერი“ — შორი⁶ „განიერად“; დავო⁵ „დიდი“ — დავო⁶ „დიდად“...

ვითარების ზმნისართს -[იშ] სუფიქსი აწარმოებს ვითარებითი ზედსართავი სახელისაგან: მაგ., ზედს. სახ. „დიდი“ — დავო⁶

(< დავონ) + იშ > ზმნისართს — „დიდად“ — დავო⁶ (< დავომ < დავომში)...

ვითარებითი ზედსართავი სახელისა და ვითარების ზმნისართის **დიფერენცია** წოვა-თუმურში **ქართულთან** ინტერფერენციის შედეგი უნდა იყოს. აქ (წოვა-თუმურში) ქართულის მსგავსი ვითარება გვაქვს — ვითარების ზმნისართი იწარმოება ვითარებითი ზედსართავისაგან, თუმცა მაწარმოებლები წოვა-თუმურსა და ქართულში განსხვავებულია: წოვა-თუმურში ვითარების ზმნისართის სუფიქსი -[იშ], რომელიც იგივეა, რაც საერთო-ნახური აწმყო-მყოფადის აბსოლუტივის (გერუნდივის) აფიქსი -**იშ** (ა. შიფენერი...), ქართულისათვის უცხოა. ამ რიგის ინტერფერენტული ცვლილება, — სტრუქტურული და არა — მატერიალური, — მორფოლოგიის დონეზე კანონზომიერია.

ლევან აზმაიფარაშვილი

რ- თავსართიანი ზმნები ხუნძურში

ხუნძური ენის მორფოლოგიაში, აღწერითი და ისტორიული თვალსაზრისითაც, ერთ-ერთ საინტერესო ელემენტად წარმოგვიდგება პრეფიქსი **რ-**. როგორც ცნობილია, ისტორიულად იგი წარმოადგენდა ხუნძურ ენაში აწ უკვე გამქრალი **IV** გრამატიკული კლასის ნიშანს, თუმცა ფუნქციაშიცვლილი სახით ეს **რ-** პრეფიქსი კვლავაც განაგრძობს არსებობას როგორც კლასნიშნის ზმნების მრავლობითი რიცხვის ნიშანი და აგრეთვე გვევლინება კლასნიშნის ზმნათაგან არსებით სახელთა მაწარმოებლად.

ხუნძურ ენაში გვხვდება ისეთი ზმნები, რომლებსაც ანლაუტში ამჟამად ოდენ **რ-** თავსართი მოუღიო, თუმცა უწინ მის ნაცვლად კლასისა და რიცხვის ცვალებადი ნიშნები უნდა ჰქონოდათ. ასეთი ზმნებია, მაგალითად:

რ-ეტინე „ჩაცმა“ (მღრ. **რ-**ეტელ „ტანისამოსი“):

უნაგო ნუხდა ჰასადა ცო ლ'იკ რეტელ-ხ'ით რეტარავ ჩი დანდჭვანილა „მოდოდა რა გზაზე, ამას ერთი კარგად ტანისამოს-ფეხსაცმელ ჩაცმული კაცი შეხვედრია“ (ხუნდ. ზღაპრები, 1990, 59)...

მიმღეობის ფორმა აქ წესით III კლასის **ბ-** ნიშნიანი უნდა ყოფილიყო: *ბ-ეტარავ;

რ-ემტინე „ჩამოსვლა“, „ჩამოქვეითება“; **რ-**ეკინე „ამხედრება“:

ქაბრაჟელ მალაიქ რეშტუნ ვუგო ზოდისა „ჯაბრაილ ან-გელოზი ჩამოვიდა ზეციდან“ (უსლარი, 1889, განყ. II, 174);

ვას რეშტან ილა, ემენ ჰამიდა რეკანილა „ვაჟიშვილი ჩამოქვეითებულა, მამა ვირზე ამხედრებულა“ (ხუნდ. ზღაპრები, 1990, 59)...

მოსალოდნელი იყო **გ-** კლასის ნიშნიანი (I კლ.) ფორმები: *გ-ემტუნ, *გ-ემტანილა, *გ-ეკანილა;

რ-იხინე „შექლება“:

ალჟანალდა ჟანიჲ ჟაუჰარ ჭადინამ, სუნდალ'უნ ვოტულებე დუდა რიხარად? „სამოთხის მარგალიტის მსგავსი [ქალი], რის გამო ვარ საყვარელო [ვაჟო] შენგან შექლებული?“ (უსლარი, 1889, განყ. II, 15)...

აქ მიმღეობის ფორმა II კლასის **დ-** ნიშნიანი უნდა ყოფილიყო: *დ-იხარად;

რ-ელ'ინე „მსგავსება“:

ჭორწენ ჰამიდა რელ'არაბ ჰაადვან ბუგო „ჯორი ვირის მსგავსი ცხოველი არის“ (ჩიქობავა, ცერცვაძე, 1962)...

მიმღეობის ამ ფორმაში ბუნებრივი იქნებოდა III კლასის **ბ-** ნიშანი: *ბ-ელ'არაბ;

რ-ეხაიზე „გადადება“:

ბაკაბ რაჩი ბაჩუნ ჰალგი შუნ, ყინლ'იზე დეკარად ჰალ'ი მერ რეხაუნ ბუგო „მძიმე ტვირთის ტარებით ძალა დაადგარა, სამშობიაროდ მყოფს მას [ქალს] ბავშვი გაუფარდა“ (ზღაპრები, 1990, 71)...

ნამყოს აბსოლუტივის ფორმა აქ უნდა ყოფილიყო **ბ-** (III კლ.) ნიშნიანი: *ბ-ეხაუნ;

რ-ეჰიზე „სროლა“, „დაცემა“, „დატაკება“:

ჰესადა ტად რეჰაუნ, ნუქარ ხუნ ვუგო, მისქინავ ვას ჰავო

ხუტუნ ვუგო „მას ზედ დაეცა-რა, ნუქერი მოკვდა, საწყალი ბიჭი ცოცხალი დარჩა (ხუნდ. ზღაპრები, 1990, 72)...

აქ კი ნამყოს აბსოლუტივის ფორმა I კლასის **გ-** ნიშნით უნდა გვქონოდა: *გ-ეჰუნ...

ამდაგვარი ზმნები სხვაც დაიძებნება. განსაკუთრებით დამახასიათებელი ჩანს ეს **რ-** თავსართიანი ფორმები ჩრდილოური ხუნძური-სათვის, ხოლო სამხრულ დიალექტებში მოიპოვება ზმნები, რომელთაც, სალიტერატურო ხუნძურისაგან განსხვავებით, კლასის ნიშნები შენარჩუნებული აქვთ.

ანწუხურ დიალექტში, მაგალითად, სალიტერატურო ზმნას **რ-**აპიზე („გაღება“, მაგ., ნუწა რაჰანა „კარი გაიღო“) ეფარდება **ბ-**აპი, მაგ., ნუწა ბაპი „კარის გაღება“, მრ. რ. ნუწილ რაპი „კარების გაღება“... თუმცა ისიც აღსანიშნავია, რომ პარალელურად შეიძლება **რ-** თავსართიანი ფორმაც გვხვდებოდეს მხოლოდობით რიცხვში, მაგალითად, სოფ. თივის (კახეთი, ყვარლის რ-ნი) ანწუხელთა მეტყველებაში: ბაბად ნუწა რაჰარაბუ თიმალ დანდი რექერუ შევა „დედამ კარი გააღო თუ არა, ბავშვები მისკენ გამოიქცნენ“... თვითონ სალიტერატურო ხუნძურშიც (**resp.** ჩრდილოურ ხუნძურში) ამჟამად მოიპოვება კლასნიშნიანი ფორმები **რ-**აპიზე („გაღება“) ზმნისა, ოღონდ საინტერესოა, რომ ამ ფორმებს რამდენადმე განსხვავებული მნიშვნელობები აქვთ, მაგ., **გ-**აპიზე (I კლ.), **დ-**აპიზე (II კლ.) „ყურადღების მიპყრობა“. იგივე ზმნა **ბ-** კლასის ნიშნით (**ბ-**აპიზე) აღნიშნავს „ცხადყოფას“, „აღმოჩენას“. მისი სხვა მნიშვნელობებია: „გარღვევა“, „გახვრეტა“, „გახევა“, „გაცვეთა“. საერთოდ რომ ითქვას, ხუნძური ლექსიკა მეტად საინტერესოა პოლისემიისა თუ სხვა სემანტიკურ მოვლენათა თვალსაზრისით როგორც სალიტერატურო ენაში, ისე დიალექტებში. დღეისათვის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი ამ მხრივ შეუსწავლელია.

სალიტერატურო ხუნძურსა და დიალექტთა მეტ ნაწილში ამჟამად ოდენ **რ-** თავსართიანია ზმნა **რ-**ახაზე „დახურვა“, „დაკეტვა“; მაგ., ნუწა რახაზე „კარის დახურვა“. **ბ-** კლასის ნიშნიანი შესატყვისი ფორმა ამ ზმნისა ანწუხურშია დადასტურებული: **ბ-**აჰაპი (ფ. სა-ილოვა, ხუნდ. დიალ. ლექს., 2008). სოფ. თივის ანწუხურ მეტყველებაში მოიპოვება აგრეთვე კლასნიშნიანი შესატყვისი ფორმები სალი-

ტერატურო ხუნძურის რ- თავსართიანი ზმნისა რ-იხინე „შექლება“; აქ ითქმის: გ-იპიზი (I კლ.), მ-იპიზი (II კლ.)...

ასევე, ლიტ. რ-ემტინე „ჩამოსვლა“; შდრ. ანდალალოური გ-ემტდე (I კლ.), მ-ემტდე (II კლ.), ბ-ემტდე (III კლ.), რ-ემტდე (მრ. რ.); ლიტ. რ-ეხიზე „გადადება“, შდრ. ანწუხ. გ-ეხიზი (I კლ.), მ-ეხიზი (II კლ.), ბ-ეხი-ზი (III კლ.), რ-ეხიზი (მრ.რ.) და სხვ. ზოგიერთ ზმნას რ- უკვე საბოლოოდ დამკვიდრებია როგორც სალიტერატურო ენაში (ჩრდილოურ ხუნძურში), ისე დიალექტებშიც, მაგ., რ-ეტინე „ჩაცმა“, რ-ეკინე „ამხედრება“, რ-ეჭიზე „სროლა“, რ-უკინე „დაბნელება“, რ-ოპინე „გათენება“... (მიქაილოვი, 1964).

რას უნდა გამოეწვია რ- თავსართის გაბატონება და მის მიერ კლასის ნიშანთა ნიველირება? აქ უნდა აღინიშნოს, უპირველეს ყოვლისა, იმ ფუნქციურ-სემანტიკური დატვირთვის შესახებ, რაც რ- პრეფიქსს ხუნძურ ენაში მოეპოვება საერთოდ, კერძოდ, მისი მეშვეობით სიტყვას განეყენებული მნიშვნელობა ეძლევა ხოლმე; ეს თვალნათლივ ჩანს, მაგალითად, კლასნიშნიან ზმნათაგან წარმოებულ აბსტრაქტულ არსებით სახელებში, რომლებიც, როგორც წესი, ანლა-უტში რ- პრეფიქსს დაირთავენ ხოლმე: რ-ოტი „სიყვარული“ (შდრ. ამოსავალი ზმნა I კლ. გ-ოტიზე, II კლ. მ-ოტიზე, III კლ. ბ-ოტიზე „ყვარება“), რ-ოხი „სიხარული“ (შდრ. I კლ. გ-ოხიზე, II კლ. მ-ოხიზე, III კლ. ბ-ოხიზე „გახარება“), რ-აყი „შიშნა“ (შდრ. I კლ. გ-აყიზე, II კლ. მ-აყიზე, III კლ. ბ-აყიზე „მოშიშნა“) და სხვა. საფიქრებელია, რომ კლასნიშნიან ზმნებში აფიქსური მრავალფეროვნების მოშლა უნდა ასახავდეს ამდაგვარ ტენდენციას, სახელდობრ, ენის მისწრაფებას სიტყვის მნიშვნელობათა უფრო განზოგადებისაკენ. ეს ტენდენცია ხუნძური ენისათვის საერთოდ დამახასიათებელი ჩანს, რასაც სხვა ფაქტებიც გვიმოწმებენ.

ასე, მაგალითად, ანალოგიური მოვლენა რ აფიქსის მიერ კლასის ნიშანთა ნიველირებისა შესამჩნევია ნაცვალსახელებშიც: დი-რ „ჩემი“, დუ-რ „შენი“, ნეჟე-რ „ჩვენი“ (ექსკლ.), ნელე-რ „ჩვენი“ (ინკლ.), ნოჟო-რ „თქვენი“. აქაც რ განზოგადებულადაა გამოყენებული. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ წინათ უნდა გვქონოდა დი-გ, დი-მ, დი-ბ, დი-რ, როგორც ამჟამად ითქმის ანდიურ ენაში (ჩიქობავა, ცერცვაძე, 1962).

ასეთივე ვითარება შეინიშნება ცალკეულ ზმნისართებში. მაგალითად:

ცჳე-რ-ეყად „გუშინწინ“.

ამ ზმნისართისათვის ამოსავალია კლასნიშნიანი ფორმა: ცჳე-გ-ე (I კლ.), ცჳე-მ-ე (II კლ.), ცჳე-ბ-ე (III კლ.), ცჳე-რ-ე (მრ.) „წინ“; აქ წარმოდგენილი უად ელემენტიც ზმნისართია და მისი მნიშვნელობაა „დღისით“; შდრ. ყო „დღე“.

სავარაუდოდ, რ- თავსართის შემცველი უნდა იყოს აგრეთვე ზმნისართი რ-იკად „შორს“.

საინტერესოა, რომ რ- აფიქსი მოეპოვება თავკიდურში ზმნისართისაგან წარმოებულ ერთ სიტყვასაც: რ-აყდალ-ლ'ი „ხმელეთი“. იგი -ლ'ი სუფიქსის მეშვეობითაა წარმოქმნილი ამჟამად აღარ არსებული ზმნისართისაგან *ბაყ-დალ, რომლის მნიშვნელობაც იყო „მზეზე“; შდრ. ბაყ „მზე“. აქ -დალ წარმოადგენს ზმნისართთა მაწარმოებელ სუფიქსს, მაგ., იხა-დალ „გაზაფხულზე“, შდრ. იხა „გაზაფხული“. თვითონ სიტყვა რ-აყდალ ხუნძურ ენაში დღეს იხმარება ვითარებით ზმნისართად და „გვალვიანობის“ მნიშვნელობით ითქმის, მაგ., ისანა ჰანიბ რაყდალ ბუკანა „წლელს აქ გვალვა იყო“. მისგანაა მიღებული ზედსართავი სახელიც: რ-აყდალ-აბ „გვალვიანი“, მაგ., რაყდალაბ რიცი „გვალვიანი ზაფხული“ (საიდოვი, ხუნძ.-რუს. ლექს., 1967).

წარმოდგენილ მაგალითებში საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ III კლასის ბ- ნიშანს შენაცვლებულია რ-: ბ-აყ-დალ > რ-აყ-დალ. სხვათა შორის, ამის მსგავსი მოვლენა გვაქვს ზმნაში ბ-აყვაზე, მასდ. ბ-აყვა „გახმობა“, „გაშრობა“, რომელიც ასევე შედგენილია „მზის“ აღმნიშვნელი სიტყვისაგან ბ-აყ < *ბ-ა-ყო, შდრ. ყო „დღე“ (ჩიქობავა, 1942). მრავლობითი ფორმა ამ ზმნისა არის რ-აყვაზე, მასდ. რ-აყვა „გახმობა, გაშრობა მრავლისა“. უფრო მეტიც, იგი I და II კლასის ნიშნებსაც კი დაირთავს, თუ ადამიანის გაშრობას შეეხება საუბარი: ინფ. გ-აყვაზე, მასდ. გ-აყვა (I კლ.); ინფ. მ-აყვაზე, მასდ. მ-აყვა (II კლ.). ცხადია, ასე ხდება იმიტომ, რომ სიტყვის შემადგენელი ბ-აყ ფუძე მნიშვნელობით აღარ უდრის „მზეს“, ანუ საქმე გვაქვს ფუძის დესემანტიზაციასთან. იგივე რამ შეიძლება ითქვას რ-აყდალ-ლ'ი და რ-აყდალ ლექსემათა შესახებაც, რომელთა წარმომავლობა „მზის“ აღმნიშვნელი ბ-აყ ფუძისაგან ეჭვს არ იწვევს.

სახელური კომპოზიტების წარმოება ბეჟიტური ენაში

1. ბეჟიტური ენა სარელაციო ფორმების სიმდიდრის პირობებში, სხვა მონათესავე ენათა ანალოგიურად, სიტყვაწარმოებითი საშუალებებით ღარიბია. მიუხედავად ამისა, დასტურდება სხვადასხვაგვარად ნაწარმოები სახელური კომპოზიტები. ძირითადად უნდა გაიჩინოს: ა) **ორკომპონენტიანი შეერთებითი კომპოზიტები** (composita copulativa), ბ) **განსაზღვრებითი კომპოზიტები** (composita determinativa), გ) **კუთვნილებითი კომპოზიტები** (composita possessiva), დ) **ზმნისართიანი კომპოზიტები** (composita adverbialia) და ე) **შორისდებულისანი კომპოზიტები** (composita interjectio) [ჩიქობავა 2008: 160-163; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 167-170; ფოჩხუა 1974: 101-103; ვან დენ ბერგი 1995: 54-56...].

2. შეერთებითი კომპოზიტები იწარმოება ორი სხვადასხვა სახელის მექანიკური შეერთებით (resp. გაორკეცვით) კავშირის ან მათეობითი ხმოვნის გარეშე. კომპოზიტთა დიდი ნაწილი ორი სრულფლებიანი სახელის შეერთებით მიიღება, მაგ.: საკ. ბეჟ. ჰალ-მიც „ზნე“, „ხასიათი“, „ქცევა“ (ზედმიწ. „საქმე+ენა“), ჰონ-ყონა „რამდენიმე“ (ზედმიწ. „ერთი-ორი“), გედუ-გუდო „შინაური ფრინველი“ (ზედმიწ. „კატა+ქათამი“), შორჯი-რაჯ „საზღვარი“ (ზედმიწ. „საზღვარი+მხარე“), აკო-შეზო „გულ+ღვიძლი“, ქეჰ-მაყო „მხიარულება“ (ზედმიწ. „სიმღერა+ცრემლი“)...; ჰუნზ. ბან-ნახუ „თივა-ჩალა“ (ზედმიწ. „თივა+ბზე“), ბეტერჰან-აჯე „ცოლ-ქმარი“ (ზედმიწ. „ქმარ+ცოლი“), იდუ-აჰბუ „დედ-მამა“ (შდრ. საკ. ბეჟ. აბო-იფო „მამა+დედა“), მპყუ-ყორ „პატარა დათვის თანავარსკვლავედი“ (ზედმიწ. „ცრემლი+ხაფანგი“), წულუ-წა⁵ „მშვილდ-ისარი“ (ზედმიწ. „ისარ-მშვილდი“) და ა. შ.

3. კუთვნილებითი (თვისებითი) კომპოზიტები (composita possessiva) რაიმე ნიშან-თვისების მქონებლობას გვიჩვენებენ და ატრიბუტული სემანტიკა აქვთ, მაგ.: ლ'ინლ ის (< ლ'ინა+ლ ის) „ხუთწლია-

ნი“ (ზედმიწ. „ხუთი+წლის“), აკო-ბაწადაბ „გულწრფელი“ (ზედმიწ. „გული+წმინდა, სუფთა“)...

4. განსაზღვრებით კომპოზიტებში (composita determinativa) შემადგენელ კომპონენტებად გამოიყოფა: ა) **არსებითი სახელი მსაზღვრელად**: საკ. ბეჟ. აბო-იფო || აბო-ს იფო „ბებია“ (ზედმიწ. „მამის დედა“), რჟდი-ს ქიდ¹ „შვილიშვილი“ (ზედმიწ. „ვაჟის+გოგო“)...; ჰუნზ. გსდი-ს ოჟე „ძმისწული“ (ზედმიწ. „ძმის+ვაჟი“), უპდის-ჰანდო „დე“ (ზედმიწ. „დედის+დე“) და მრ. სხვ.; ბ) **ზედსართავი მსაზღვრელად**: მესელდ'ერუ-ქიდ „მზეთუნახავი“ (ზედმიწ. „ოქროსფერი+გოგო“), დაჰაბა-ბუჰოროგ „მოხსუბარი“ (ზედმიწ. „ჩხუბ+მკეთებელი“), კოლ ლ ო-წუდლო „მუქ-წითელი“... ზოგჯერ მეორე კომპონენტადაც ზედსართავი სახელია, რაც ფაქტობრივ კომპოზიციის ქვესახეობას — რედუბლიკაციას (გაორკეცვას) ეთანაბრება [შანიძე 1980: 148-149]: კოტ-კოტუ „ძალიან კარგი“ (ზედმიწ. „კარგ-კარგი“), ბეჟ-ბეჟუ „დიდრონი“ (ზედმიწ. „დიდ-დიდი“) და ა. შ.

5. ზმნისართიანი კომპოზიტების (composita adverbialia) წარმოებისას ზმნისართი შეიძლება წინ უძღოდეს ან მოსდევდეს ძირითად კომპონენტს: ა) წინ უძღვის: ჰუნზ. არტო-ზამან „წინათ“ (ზედმიწ. „წინა+დრო“), დურლა-სარო „იორლა“ (ზედმიწ. „იორლა ცხენი“)...; ბ) მოსდევს: საკ. ბეჟ. ყამსადაჯ (< ყამ+სადაჯ) „მეგობარი“ (ზედმიწ. „ბინა+ერთად“)...

6. პირობითად შეიძლება ცალკე ქვეჯგუფად გამოიყოს ისეთი შორისდებულისანი კომპოზიტები, რომლებიც ხმაბაძვითობასთან (ბგერწერითობასთან) არიან დაკავშირებული: ყიყ-ყას „ტკაცუნა“, „ხრაშუნა“, ალ ე-ალ ე „ტირილი“ (გოდების ხმიანობა), ჰალალ-ჰალალ „ალალ მისი (იყოს)“, წიდაპ-წიდაპ „წიპ, წიპ!“, ჯი-ჯი „ხარხარი“, ჰურუ-ჰარაჰ „ხმაური“ (ხმამალალი ლაპარაკი) და მისთ.

¹ შეიძლება ამავე ერთეულები შესიტყვებად მიჩნეულიყო, მაგრამ ამას ხელს უშლის მათი სემანტიკა — მათი ერთ ცნებად გააზრება.

პირის ფორმანტთა ანალიზისათვის უდიურ ენაში

სამეცნიერო ლიტერატურაში ტრადიციულად მიიჩნეოდა, რომ უდიურ ენაში პირის ნიშნები, სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მსგავსად, აფიქსებს წარმოადგენენ. 2002 წელს ა. ჰარისმა ახალი თვალსაზრისი წარმოგვიდგინა (Alice C. Harris., Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax, Oxford, 2002), რომელიც უდიური ენის ზოგიერთმა სპეციალისტმაც გაიზიარა (ვ. შულცი, ტ. მაისაკი). ამ მოსაზრების მიხედვით, უდიური ენის პირის ნიშნები კლიტიკებს წარმოადგენენ. გარდა პირის ფორმანტებისა, ზმნის მორფემათაგან ასეთივე კვალიფიკაცია მიეცა კატეგორიულ კილოსა (იუსივი ან „ნაწილაკოვან-კავშირებითი I“ ევგ. ჯეირანიშვილის მიხედვით) და პირობით-ნატვრითი კილოს („ნაწილაკოვან-კავშირებითი II“ ევგ. ჯეირანიშვილის მიხედვით) მაწარმოებლებს -ყა- და -გი--ს და ნამყო დროების -ა მაწარმოებელსაც.

ამკარაა, რომ უდიური ენის პირის ფორმანტთა მოქმედება ხშირ შემთხვევაში უჩვეულოა აფიქსთათვის. პირის ნიშნები წინადადებაში შესაძლებელია სხვა მეტყველების ნაწილებს დაერთონ (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნიზედა, თანდებული, ნაწილაკი). თუ წინადადებაში შემასმენელი არ იმყოფება ე. წ. ფოკუსში (ლამბრეხტი 1994), მაშინ პირის ნიშნით ხდება არა ზმნის მარკირება, არამედ ფოკუსში მყოფი წინადადების ნაწილისა. ეს, როგორც წესი, კითხვითი და უარყოფის გამომხატველი სიტყვებია და ის სიტყვები, რომლებიც უშუალოდ პასუხობენ დასმულ კითხვას, მაგ., თუ წინასწარ ცნობილი იყო, რომ ვიღაცამ აიღო ვაშლი, მაშინ წინადადებაში „ბავშვმა აიღო ვაშლი“, ფოკუსში მოექცევა სახელი „ბავშვი“, როგორც ნათქვამის მომენტში არაპროგნოზირებადი და ლოგიკურად აუხსნელი, და პირის ნიშანიც (-ნე- III პირის ფორმანტია მხოლოდობითში) ასეთ შემთხვევაში დაერთვის არა ზმნას („აიღო“), არამედ სახელს („ბავშვი“):

აღელ-ენ=ნე აყ-ე ეშ-ნ-უხ
ბავშვი—ERG.=III SG. აღება—PERF. ვაშლი—O—DAT.
ბავშვმა აიღო ვაშლი.

ჩვეულებრივ თხრობით წინადადებაში კი ეს ფრაზა ასეთ სახეს მიიღებს:

აღელ-ენ ა=ნე=ყ-ე ეშ-ნ-უხ
ბავშვი—ERG. აღება=III SG.=ST—PERF. ვაშლი—O—DAT.
ბავშვმა აიღო ვაშლი.

აღსანიშნავია, რომ ლექსიკური მნიშვნელობა სიტყვისა, რომელსაც დაერთვის პირის ნიშანი, არ განიცდის ცვლილებას.

ზმნაშიც პირის ნიშანს არ აქვს ჩამოყალიბებული პოზიცია. ერთსა და იმავე ზმნაში, ერთი და იგივე პირის ფორმანტი შეიძლება იმყოფებოდეს სხვადასხვა პოზიციაში: სტატიკურ ზმნებში პირის ნიშანი, როგორც წესი, ბოლოსაა, მაგ., ბუ-ნე „არის“; არცი-ნე „ზის“; ჩურფი-ნე „დგას“; ბასკი-ნე „წევს“; არცი-თე-ნე „არ ზის“...

გარდამავალ და გარდაუვალ დინამიკურ ზმნებთან პირის ნიშანი გამოიყენება სხვადასხვა ადგილას, მაგ., ბა-ნე-ქსა, ბაქსა-ნე „არის ხოლმე“, „არსებობს“, „ხდება“, თე-ნე-ბაქსა „არ არის ხოლმე...“; ე-ნე-სა, ესა-ნე „მოდის“, თე-ნე-ესა „არ მოდის“; აშ-ნე-ბქესა, აშბესა-ნე „მუშაობს“, თე-ნე-აშბესა „არ მუშაობს“...

ზოგჯერ პირის ნიშნის პოზიციის შეცვლით სიტყვის გრამატიკული მნიშვნელობაც იცვლება, მაგ., ბო-ნე-ხსა „ხარშავს“ — ბოხ-ნე-სა „იხარშება“; ბი-ნე-ხსა „შობს“, „ბადებს“ — ბიხ-ნე-სა „იბადება“...

როდესაც პირის ნიშანი ფუძის მომდევნო პოზიციაზე იმყოფება, ის, როგორც წესი, ბოლოკიდურ ელემენტად გვევლინება, ანდა იშვიათად შეიძლება იმყოფებოდეს ზმნური ფუძის შემდეგ, მაგრამ წინ უსწრებდეს რომელიმე მაწარმოებელს, მაგ., ბიხ-ნე-სა „იბადება“, ბოხ-ნე-სა „იხარშება“.

ფუძის წინა პოზიციაზე ყოფნისას პირის ნიშანი ზმნის აბსოლუტურ დასაწყისში არ გვხვდება: იგი უქველად უნდა მოსდევდეს სხვა თავკიდურ მორფემას (როგორც წესი, ეს არის ზმნაში უარყოფის გამომხატველი ელემენტები — თე-, მა- და ნუ-).

ყველა რთული აგებულების ზმნაში პირის ნიშანი შეიძლება ინტერფიქსურ პოზიციაში იმყოფებოდეს: ის არაუღვლილებად ფუძე-

სა და მეშველ ზმნას შორისაა, ანუ კომპოზიტის კომპონენტებს შუა იკავებს ადგილს, მაგ., *აშ-ბ-ეს* „მუშაობა“ (*აშ* „საქმე“+ *ბ-ეს* „კეთება“) — *აშ-ნე-ბ[ე]სა* „მუშაობს“; *აზარუ-ბაქ-ეს* „ავად გახდომა“ (*აზარუ* „ავადმყოფი“, „სნეული“ + *ბაქ-ეს* „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“) — *აზარუ-ნე-ბაქსა* „ავად ხდება“, „ავადდება“...

პირის ნიშანი მარტივი აგებულების ზმნებშიც გვევლინება ინფიქსურ პოზიციაში. ასეთ შემთხვევაში, იგი ფუძის ბოლო თანხმოვნის წინ იკავებს ადგილს ანუ ზმნურ ფუძეს ხლეჩს, მაგ., *ბაქ-ეს* „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“ — *ბა-ნე-ქსა* „არის ხოლმე“, „ხდება“; *აქ-ეს* „ნახვა“, „დანახვა“, „გამოჩენა“ — *ა-ტუ-ქსა* „ხედავს“; *ბიხ-ეს* „შობა“, „დაბადება“ — *ბი-ნე-ხსა* „შობს“, „ბადებს“; *ეს-უნ* „მოსვლა“ — *ე-ნე-ხსა* „მოდის“... მარტივი აგებულების ზმნების უმრავლესობაში პირის ნიშანს მოეპოვება ინფიქსური პოზიცია. გამონაკლისს წარმოადგენენ ზმნები *ბ-ეს* „კეთება“ და *ფ-ეს* „თქმა“, რომელთა ფუძეც ცალკეული თანხმოვნისაგან შედგება და კიდევ ორი ზმნა — *ბუ* „ყოფნა“, „ქონა“, „ყოლა“ და *ბი[მ]-ეს* „მოკვდომა“.

თუ უდიდესი ენის პირის ნიშნებს კლიტიკებად მივიჩნევთ, ასეთ შემთხვევაში საქმე გვაქვს უნიკალურ ვითარებასთან: მსოფლიოს შესწავლილ ენათაგან არსად არ არის დამოწმებული *ენდოკლიტიკა* (მაგ., კლევანსი 1979; მისივე 1985; კრისმანი 1997 და სხვა), ანუ ისეთი კლიტიკა, რომელიც სიტყვაფორმის, ან მით უფრო, მორფემის შიგნით გვხვდება.

გფიქრობთ, დიაქრონიულ ჭრილში ეს ვითარება უნდა აიხსნას იმით, რომ უდიდეს კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვან უღვლილებამდე გარდამავალი ეტაპი უნდა გაეგლო კლასოვან-პიროვანი უღვლილების სახით. ამის შესახებ მეტყველებს ის, რომ მარტივი აგებულების ზმნებში ფუძის გახლეჩის შემთხვევათა მეტი წილი სწორედ გაქვავებული კლასის ფორმანტების (*ბა-*, *ბი-*, *ბო-*, *ბო-*, *ბუ-*, *ბუ-*...) შემდეგ გვხვდება, მაგ., *ბუ-ყ-ეს* „ყვარება“, „სურვილი“ — *ბუ-ტუ-ყ-სა* „უყვარს“, „სურს“; *ბა-ქ-ეს* „ყოფა“... — *ბა-ნე-ქსა* „არის ხოლმე“...; *ბი-ყ-ეს* „შენება“ — *ბი-ნე-ყ-სა* „აშენებს“...

ზემოთ ჩამოთვლილი კლასის გაქვავებული ფორმანტები ამჟამად ზმნის ძირთან შეზრდილ მორფემებს წარმოადგენენ და მხოლოდ თვისტომი ენების მონაცემთა საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ,

რომ კლასის გაქვავებულ ნიშნებთან გვაქვს საქმე. პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების შემდეგ პირის ნიშნები ჯერ კიდევ მოქმედი გრამატიკული კლას-კატეგორიის პრეფიქსების შემდეგ იკავებდნენ ადგილს და ამ კლას-კატეგორიის მოშლის შემდეგ თითქოსდა აღმოჩნდნენ ერთიანი ზმნური ფუძის შიგნით. გამომდინარე იქიდან, რომ უდიდეს ისტორიულად ახასიათებდა მონოკონსონანტური ზმნური ძირები (ამის შესახებ კავკასიის ალბანური მასალაც მეტყველებს), პოზიცია ფუძის ბოლო თანხმოვნის წინ აღქმულ იქნა როგორც პირის ნიშნის ადგილი. ვფიქრობთ, ამით აიხსნება ფუძეთა გახლეჩის ის მაგალითები, სადაც გრამატიკული კლას-კატეგორიის გაქვავებული ფორმანტი არ გვხვდება, მაგ., *აქ-ეს|აქ-ეს-უნ* „ნახვა“, „დანახვა“, „გამოჩენა“ — *ა-ტუ-ქსა* „ხედავს“; *ეს-უნ* „მოსვლა“ — *ე-ნე-ხსა* „მოდის“ (ამ ზმნას, საფიქრებელია, რომ ფუძე საერთოდ დაკარგული აქვს)...